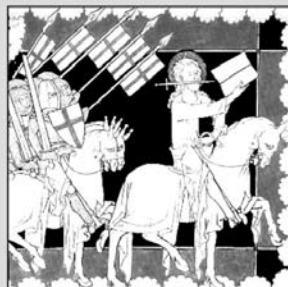
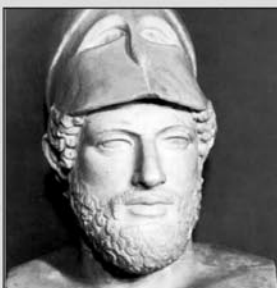
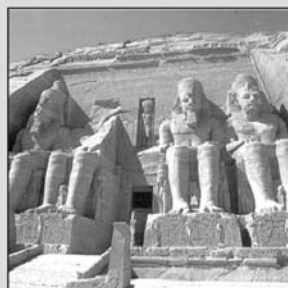


KLIÓ 2021/2

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT



A tartalomról:

Nemi szerepek az ókori
gyermeknevelésben
Nemzetépítés az Egyesült
Államokban
Magyar vallás,
román vér

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

KLIO – Történelmi szemlélő folyóirat

Szerkesztőbizottság: Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, *elnök*;

Györkös Attila habil. egyetemi docens, DE, *főszerkesztő*;

dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Kozári Monika PhD

MTA Doktori Tanács; Madarász Imre CSc. habil. egyetemi docens, DE;

Reszler Gábor PhD főiskolai tanár, NYE; Takács Levente habil. egyetemi

docens, DE, *szerkesztők*.

Szerkesztőségi asszisztens: Gacsal Dóra.

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.

A borító Borsi Csaba munkája.

Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.

A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,

Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet

4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096

Kiadja a KLIÓ Alapítvány.

Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;

Barta Róbert habil. egyetemi docens, DE és Pete László habil. egyetemi

docens, DE.

Megjelent



a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Alap és
a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézete
támogatásával.



A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:

<http://real-j.mtak.hu/2048/>

A KLIÓ az interneten is olvasható: <http://www.c3.hu/~klio>

e-mail címek: fodor.mihalyn@arts.unideb.hu

erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév közepső hónapjában. Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50. Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre: 1400 Ft.

ISSN 1216–2965

E számunk szerzői

Andrékó Tamás Dániel egyetemi hallgató, DE Történelem–orosz szak
Bagi Dániel az MTA Doktora, egyetemi tanár, PTE Középkori és
Koraújkori Történeti Tanszék

Fodor Mihályné ny. főisk. adjunktus, NYF; a KLIÓ szerkesztője, DE
Gyarmati Enikő PhD történész, EKE

Ivancsó István PhD tanszékvezető tanár, Nyíregyháza, Szent Atanáz
Görögkatolikus Hittudományi Főiskola

Kárbin Akos történész, főlevéltáros, VERITAS Történetkutató Intézet
Madarász Imre CSc. habil. egyetemi docens, DE

Peterecz Zoltán PhD egyetemi docens, EKE

Sashalmi Endre az MTA Doktora, egyetemi tanár, PTE Középkori és
Koraújkori Történeti Tanszék

Szilágyi József középiskolai tanár, Kratochvil Károly Honvéd Középis-
kola, Debrecen

Takács Levente PhD, habil. tanszékvezető egyetemi docens, DE
Klasszika filológiai és Ókortörténeti Tanszék

Tompa Szandra tanár, Bélapátfalvai Petőfi Sándor Két Tanítási Nyel-
vű Általános Iskola

Varga Imre Solt egyetemi hallgató, DE Történelem-földrajz szak

(Rövidítések: DE: Debreceni Egyetem; EKE: Eszterházy Károly Egyetem, Eger;
ELTE BTK: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar;
NYF: Nyíregyházi Főiskola; PTE: Pécsi Tudományegyetem)

Felhívás

Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség

KLIÓ 2021/2

TARTALOM

Ókor

- Andrew C. Johnston–Marcello Mogetta: Egy kisváros és Róma
(*Takács Levente*) 3
- Nathalie Roy: Római technológia tanítása az iskolapadban
(*Tompa Szandra*) 7
- Giulia Pedrucci: Nemi szerepek az ókori gyermeknevelésben
(*Szilágyi József*) 14

Középkor–Kora újkor

- Bak János – Pálffy Géza: Korona és koronázás Magyarországon
1000–1916 (*Varga Imre Solt*) 19
- Tatiana Tairova –Yakovleva: Mazepa és az Orosz Birodalom
(*Sashalmi Endre*) 25
- Nikolas Pissis: Oroszország a görög kultúrkör politikai képze-
teiben (*Bagi Dániel*) 30
- Katarzyna Kosior: Valois Henrik udvara a Lengyel-Litván
Unióban (*Fodor Mihályné*) 34

XIX. század

- Jasper M. Trautsch: Az Egyesült Államok korai évtizedeinek
külügyi problémái és a nemzetépítés (*Peterecz Zoltán*) 44
- Robert Radu: A pénzvilág augurjai a XIX. századi Német-
országban (*Kárbin Ákos*) 53
- James Callaway: Harc az információért és a szállításért: Európán
kívüli konfliktusok a magyar állam és az osztrák–magyar
külügyminisztérium között (*Andrékó Tamás Dániel*) 60

XX. század

- Roman Rossfeld–Christian Koller–Brigitte Studer szerk.:
Az 1918. évi svájci országos sztrájk története és százévesnyi
historiográfiája (*Gyarmati Enikő*) 70
- Ezio Mauro: „Fritz hadművelet”: A Vörös Brigádok és a
Moro-ügy (*Madarász Imre*) 79
- Massimo Nava: „A balkáni mészáros” (*Madarász Imre*) 82

Egyháztörténet

- Ciprian-Emanuel Honca: Pásztory Árkád, a „Kegyes atya”
(*Ivancsó István*) 85
- R. Chris Davis: Magyar vallás, román vér. Egy kisebbség harca
nemzeti hovatartozásáért, 1920–1945 (*Ifj. Barta János*) 90

ÓKOR

Egy kisváros és Róma

A Rómától nem messze (mintegy 20 km) található Gabii városa nem volt sorsdöntő, világtörténelmi horderejű események helyszíne, nem volt kiemelkedő népességű vagy kifejezetten gazdag település. Mégis volt bizonyos jelentősége a rómaiak számára. Erre talán elegendő itt két példát felhozni. Plutarkhosznál a Romulus életrajzban (Plut. *Rom.* 6) az olvasható, hogy a Rómát később megalapító ikerpárt gyermekkorában Gabii városába vitték, ahol megtanulták az írás-olvasást.¹ Varro a Kr. e. I. század római polihisztorja pedig a földek osztályozásáról szóló egyik passzusában (*de lingua Latina* 5.5) külön kategóriaként kezeli Gabii földjét, mint olyat, amelyen az istenek által küldött jósjelek, előjelek érvényesnek tekintendők. Ez utóbbi aspektus szerepet kap az alább ismertetendő tanulmányban is, amely a régészeti feltárások eredményeit igyekszik összhangba hozni a Kr. u. V. századról szóló szöveges források információival Gabii kapcsán.

Andrew C. Johnston és Marcello Mogetta írásának kiindulópontja, hogy Gabii városi területén egy párhuzamos és részben merőleges (orthogonális) utcahálózatot sikerült feltárni a korai köztársaság korából. Ez – lévén ellentétes a korábbi városfejlődési tendenciákkal – egy adott történelmi pillanatban végrehajtott tervszerű átalakítás eredménye volt valamikor a Kr. e. V. század végén. Az utcahálózat a Castiglione-tó partjával nagyjából párhuzamosan futó Róma – Tibur főútra támaszkodik. Ezt a hálót csak a főúttól Praeneste irányába

¹ Érdekességként megemlíthető, hogy az egyik legkorábbi görög betűírásos feliratot egy nő sírjában találták Gabii területén. A felirat a Kr. e. VIII. század első felére keltezhető, olvasata és értelmezése egyaránt vitatott. L. ehhez: Németh György – Kovács Péter: Bevezetés a görög és a római felirattanba. Budapest, Gondolat, 2011, 13–15.

leágazó út töri meg kissé. A friss ásások azonban éppen ennek az útelágazásnak a körzetében történtek. Az útépitésnek több fázisát sikerült kimutatni, de a továbbiak szempontjából, ebből csupán annyi érdekes, hogy az egyik fázis éppen a Kr. e. V. század második felére esett.

A feltárt terület legalább a Kr. e. VIII. század közepétől lakott, eleinte kunyhó formájú lakóépületek állhattak itt. A leletek alapján a Kr. e. VI. század egyfajta archaikus virágkornak tekinthető, mert kő alapozású házak, gazdag mellékletű gyermek- és felnőtt sírok jellemzik a körzetet. Az elithez tartozó leletanyagban a század végén pusztítás nyomai lelhetők fel, a Kr. e. V. század közepére pedig eltűnik az elithez tartozó temetkezés is. A század végi új utak keresztlévágják/befedik a sírokat, vagyis a terület teljes átalakításával, újrászervezésével kell számolnia a Kr. e. V. század közepére tehető átmeneti időszak után. A régészeti leletanyagban a Kr. e. V. század közepén bekövetkező törést jól mutatják a közösségi terek és épületek is. Az ún. Keleti szentély, amely talán az első kőépítmény volt a Kr. e. VIII. század vége felé, a Kr. e. V. század első évtizedében tűz martaléka lett.

A régészet tanúsága alapján Gabii-t a Kr. e. V. század elején valamilyen pusztulás érte, amelyből régi fényét nem tudta visszanyerni. Szórványos megtelepülés és temetkezés a városfalon belül kimutatható a század folyamán, de éppen ez utóbbi mutatja, hogy a város szervezettsége súlyos csapást szenvedett. A városfalon belüli temetkezést szigorúan tiltották az archaikus szokások (pl. a XII táblás törvények Rómában), s korábban Gabii területén sem adatoltak ilyet. Ebből a hanyatló periódusból jelent kiutat az az építkezés, amelyhez a század végén az ortogonális utcahálózat is köthető. Egyfajta újra-alapításnak lehetünk tanúi.

A tanulmány második fele megpróbálja ezekhez a régészeti eredményekhez illeszteni azokat az információkat, amelyek az írásos forrásokból állnak rendelkezésünkre. Ezekből két egymással nehezen összeegyeztethető adat nyerhető a kérdéses idősakra vonatkozóan. Egyfelől Gabii megadta magát Rómának (*devotio*), másfelől a két város szövetséget kötött egymással (*foedus Gabinum*). Utóbbiról

csupán Augustus kori szerzők tudósítanak, de némelyikük állítólag még látta a szövetségi szerződés szövegét, amelyet egy fa pajzsra véstek fel régi betűkkel. A szerződés történetíróknál megőrzött változata tartalmazta azt, hogy Gabii megőrzi autonómiáját, területét, lakói pedig polgárjogot kapnak. Ehhez az aktushoz kapcsolódhatott az a szabály, amelyről jelen ismertetés elején esett szó, miszerint az előjelek Gabii területén ugyanúgy veendőek figyelembe, mintha római területen estek volna meg.

A szerződés megkötésének pontos időpontját nem rögzíti az antik hagyomány, sőt, pl. Livius még a tényéről sem tudósít. Ez nem meglepő, ugyanis éppen Livius az, aki egy toposzokkal feldíszített elbeszélésben adja elő, hogy az utolsó római király, Tarquinius Superbus a fia segítségével, csellel foglalta el Gabii városát, ami nehezen egyeztethető össze egy kedvező szövetségi szerződéssel. Az viszont megállapítható, hogy egy ilyen kétoldalú szerződésnek vélhetően meg kellett előznie a multilaterális szerződést Róma és a latin városok között (*foedus Cassianum*, Kr. e. 493).

A *devotio* egy jóval későbbi, Kr. u. V. századi szerző, Macrobius szövegéből ismert. A vallási aktust az ostromló sereg hadvezére hajtja végre, imájában kérve az isteneket, hogy az ostromlott város legyen átkozott, a város, polgárai és földjei pedig pusztuljanak el. A hagyomány négy közép-itáliai város esetében jegyezte fel ennek az eljárásnak az alkalmazását. A vallási szertartás tehát háborús helyzethez kapcsolódott. Gabii a Kr. e. V. század végén kerül konfliktusba Rómával, amikor a *foedus Cassianum*hoz vezető háború zajlik. Ezután majd csak a Kr. e. 380-as években kerül elő ismét, immár mint Róma szövetségese. Gabii megadása így ehhez a Kr. e. V. század elején zajló háborús konfliktushoz kapcsolódhat.

A tetszetős rekonstrukció során azonban mintha elsikkadna a vallási aspektus figyelembe vétele, holott az archaikus gyakorlatnak megfelelően mind a szerződéskötést, mind a város megadását vallási cselekmények kísérték. Amennyiben a tanulmány rekonstrukcióját elfogadjuk, s a *devotio* az időben későbbi, akkor nehezen találunk magyarázatot az előjelek elfogadásának már említett tényére. A *devotio* megátkozta, vallásilag „lerombolta” a várost. Hogyan

fogadhatják el a rómaiak hivatalosan az ilyen – bizonyos értelemben deszakralizált – területen észlelt jósjeleket? Erre a szempontra tanulmány nem tér ki.

A régészeti leletek és a történetíróktól származó ismeretek összehangolása után a cikk a város újraszervezésével foglalkozik, amit egyértelműen a rómaiaknak tulajdonít. Ezért a város újjáépítését a római kolonizációs tevékenység kereteibe illesztve próbálják értelmezni a szerzők, tulajdonképpen elfogadva azt a nézetet, miszerint a korai római terjeszkedésben, kolonizációban az előkelő nemzetségeknek nagy szerepe volt. A tanulmány mellett érvel, hogy Gabii a Postumius nemzetség tevékenységének volt színtere. A nemzetség két tagja (A. Postumius dictator, Sp. Postumius) is valamilyen kapcsolatban állhatott Gabii városával a Kr. e. V. század első harmadában. A Postumiusoknak birtokaik voltak a város környékén, erre – és nem katonai győzelmükre – utalhat melléknevük a Regillensis (Regillus-tavi/környéki). Későbbi időszakban is több ízben adatható a Postumius nemzetség érdekeltsége a város térségében. Például a Kr. e. III. század elején L. Postumius Megellus consul katonáit felhasználva teszi művelésre alkalmassá egyik ősi földbirtokát Gabii környékén.

A tanulmány szerzői szerint feltételezhető tehát, hogy a Postumiusoknak volt valamilyen szerepe Gabii újjáépítésében és a térség római uralmának megszervezésében még akkor is, ha direkt forrásunk erre nincs. Ez az újjászervezés időben nagyjából egybeesett a közeli Labici colonia létrehozásával, ami arra mutat, hogy ebben az időszakban még egymás mellett működött a régi, nemzetségekre építő védelmi politika az új, központilag, az állam által irányított kolonizációs elképzelésekkel.

Andrew C. Johnston – Marcello Mogetta: *Debating Early Republican Urbanism in Latium Vetus: The Town Planning of Gabii, between Archaeology and History* (A korai köztársaság vitatott városiasodása az ősi Latiumban: Gabii várostervezése, régészet és történelem között). *The Journal of Roman Studies* 110. 2020. 91–121. o.

Takács Levente

Római technológia az iskolapadban

Napjaink gyorsan változó világában az oktatási rendszer egyik legfontosabb feladata, hogy olyan kompetenciákkal ruházza fel a felnövekvő generáció tagjait, amelyek birtokában képesek lesznek rugalmasan alkalmazkodni az átalakuló igényekhez és feltételekhez. Egyre általánosabb elvárás a történelmet oktató tanárok felé is, hogy a tárgyi tudás átadása mellett nagy hangsúlyt kapjon tevékenységükben a tanulók kommunikációs, együttműködési és problémamegoldó készségének, a kritikus és kreatív gondolkodás képességének fejlesztése. Az ideális tanórán a diákok aktívan vesznek részt a tanulási folyamatban, miközben a tanári irányító szerep egyre inkább átalakul egyfajta segítő-tanácsadó tevékenységgé. Bár ezek a pedagógiai célok sokak számára elfogadottak, a gyakorlatba történő átültetés nem minden esetben egyszerű. A következőkben ismertetett rövid tanulmány választ ad arra a kérdésre, hogyan is valósítható meg az élmény- és tanulóközpontú oktatás az iskola falain belül, miközben bővíteni szeretnénk tanítványaink ismereteit az ókori római civilizációról.

Nathalie Roy, középiskolai latintanár módszertani írása az American Classical League kiadásában megjelenő *The Classical Outlook* című folyóiratban olvasható. A folyóirat a klasszikus ókori civilizációk tanításával foglalkozó pedagógusok munkáját támogatja hasznos és érdekes információkat nyújtó tanulmányok, riportok, oktatási segédanyagok, recenziók révén. Szakmai írásokkal igyekszik olvasóit naprakészen tartani, ismertetni velük a legújabb kezdeményezéseket oktatási területüket illetően, illetve fórumot biztosítani a klasszikus nyelvek és kultúrák tanításának általános pedagógiai szempontjaival,

valamint a tantermi tanítás gyakorlatával kapcsolatos kérdések megvitatásának.¹

A szerzőnőnek régóta dédelgetett álma volt egy olyan tantárgy, amelynek tanulmányozása során tanulói mélyrehatóbban megismerkedhetnek azokkal a lenyűgöző technikákkal, amelyekkel az ókori rómaiak létrehozták alkotásaikat az élet különböző területein. Ebben a munkában azt fejt ki, hogyan sikerült megvalósítania célkitűzését, milyen tapasztalatokat szerzett eddig, valamint megfogalmazza terveit a jövőre vonatkozóan. Mindeközben praktikus tanácsokkal látja el pedagógustársait, akik esetleg szívesen kipróbálnának hasonló tevékenységeket az osztályteremben.

A római technológia taníthatóságáról szóló most ismertetendő tanulmány nyolc kisebb részre oszlik: elsőként bemutatja, hogyan jutott el egy olyan új tantárgy megalkotásának gondolatához, amelynek központi témája az ókori római technológia, illetve hogyan készült fel erre szakmailag, milyen kutatásokat végzett a tanév kezdete előtt. A harmadik, kisebb egységben felvázolja a tárgy tanmenetét meghatározó tanulási modellt, a negyedik és ötödik részben pedig két projekt megvalósításáról nyújt részletes leírást, ami nagy segítséget adhat azoknak az érdeklődő pedagógusoknak, akik szeretnék reprodukálni módszerét. A továbbiakban sor kerül a tantermi munka értékelésének változatos módjaira, a tárggyal kapcsolatos jövőbeni terveire, míg végül kiemel néhány tanulságos tapasztalatot.

A bevezető részben ír azokról az iskolájában történő kezdeményezésekről, amelyek ösztönözték őt az új kurzus létrehozására. Az intézmény (Episcopal School of Baton Rouge) lépéseket tett a STEM – Science, Technology, Engineering, and Mathematics oktatás hangsúlyosabb érvényesítésére, amely a tudomány, a technológia, a mérnöki tudományok és a matematika területeit, valamint az említett tudományágakhoz szükséges készségek fejlesztését foglalja magában.²

1 Hasonló célkitűzéssel jelenik meg évente hat alkalommal az 1951-ben alapított *Der Altsprachliche Unterricht* c. folyóirat.

2 Az utóbbi években a hazai felsőoktatási intézményekben is fontos célkitűzésként fogalmazódott meg a matematikai, természettudományos, műszaki, és informatikai (MTMI) tárgyak, képzések és szakmák népszerűsítése a fiatalok körében, a növekvő szakemberigény kielégítésének érdekében. A MTMI oktatás fejlesztési programok megvalósításának elősegítésére jött létre a Magyarországi STEM Platform: <https://stemhungary.com/hu>.

Ennek érdekében az intézmény alkalmazott egy olyan oktatót, aki segítséget nyújt a többi pedagógusnak abban, hogyan integrálják a fentebb felsorolt négy területet saját óráikon. A szerzőnőnek azonnal megtetszett a gondolat, hogy a latin óráin érvényesítse a STEM szemléletét, ezért felvette a kapcsolatot az új munkatárssal. Említ egy másik iskolai kezdeményezést is, amelynek középpontjában a projekt alapú tanulás és a tanulók által végzett vizsgálatok álltak. Mindezek hatására jutott el egy Roman Technology (Római technológia) nevű tantárgy megalkotásának ötletéhez, amely során – innovatív módon – a tanulók nem csak arról tanulnának, hogyan építettek meg egyes dolgokat az ókori rómaiak, hanem elsődleges, latin nyelvű forrásokat is olvasnának, és ami a legfontosabb, ténylegesen ki is próbálnák saját maguk az eljárásokat, saját kezükkel alkalmaznák a technológiát.

A második szakaszban arról olvashatunk, hogy a tanév kezdetét megelőző felkészülés milyen lehetőségeket rejtett magában a szakmai fejlődés terén. Elsőként *Vitruvius De Architectura* című építészeti szakmunkáját dolgozta fel, amelyet primer forrásként kívánt hasznosítani diákjai számára. *Vitruvius* 10 könyvből álló munkája sok olyan érdekes leírást tartalmaz, amelyek alapján egyszerű, olcsó és mégis, nagyszerű projektek készülhetnének el az iskolapadban. Egy másik lehetséges forrásként *Frontinus De Aquaeductu* című könyve szolgált, amely a római vízvezetékek építéséről és működéséről nyújt kulcsfontosságú információkat. Mindemellett tévés előadás-sorozat, illetve a szakirodalom (például *Andrew N. Sherwood – Milorad Nikolic – John W. Humphrey – John P. Oleson: Greek and Roman Technology: A Sourcebook. Annotated Translations of Greek and Latin Texts and Documents. New York, Routledge, 1998.*) szolgált kiindulási pontként. A világhálón azonban egy olyan tanítási órát sem talált, amely középiskolai szintű lett volna, sem olyat, amely során a tanulók eredeti latin szövegek olvasásával dolgozták volna fel az anyagot. Az általa elképzelt óra ilyen szempontból úttörő szerepet kívánt betölteni az antik kultúra megismertetésében.

A harmadik részben a pedagógiai munka megtervezésének szempontjait ismerhetjük meg. Megfogalmazza azokat a központi kérdéseket, amelyekre az órák épülnének, pl.: Milyen volt a római techno-

lógia? Honnan szereztük ismereteinket a római technológiáról? Mit írtak a római szerzők a római technológiáról? Milyen hatást gyakorolt a római technológia mai világunkra és a modern technológiára? A tanmenet alapját *Trevor Mackenzie* tanulási modellje képezte, amely kezdetben jelentős tanári segítséget és útmutatást biztosít, ugyanakkor a folyamat végére a tanulók nagyfokú önállóságot kapnak a tanulási tevékenység szervezésében. Ennek alapján a tanmenet a tantermi munkát négy szakaszra bontotta. A strukturált kutatás szakaszában az egész osztály egy vizsgálattal foglalkozik a pedagógus irányításával, a szabályozott kutatás szakaszában a pedagógus határozza meg a témát és a forrásokat, amelyek segítségével a tanulók válaszolhatnak a kérdésekre, a harmadik egységet az irányított kutatás jelenti, amely során a pedagógus csak a témát jelöli ki, végül a szabad kutatás zárja a folyamatot, amelyben a tanulók választják a témát is, előre meghatározott követelmények nélkül. Reflektálva arra, hogy miként sikerült megvalósítani a tervet, a tanárnő elismeri, nem sikerült a negyedik egységhez eljutni, aminek részben az volt az oka, hogy a tanulók jobban preferálták az oktató által irányított tevékenységeket. Mivel az iskola hatnapos időbeosztással működik, az órarendet a következőképpen tervezte a változatosság szempontját szem előtt tartva:

- *A nap – videónap*: egy, a témához kapcsolódó videó megtekintése;
- *B nap – olvasás latinul nap*: a tanulandó római technológiát bemutató szöveg elolvasása;
- *C nap – szakértőnap*: az adott terület szakértőjének meghívása egy beszélgetésre;
- *D nap – kísérletnap*: az adott technológia újra alkotása az olvasottak alapján;
- *E nap – kísérletnap*: a kísérlet folytatása;
- *F nap – reflexiónap*: az eddigi munka reflektálása.

A következőkben két projekt kivitelezését ismerteti részletesen, elemezve a menetközben felmerülő problémákat és a megoldási kísérleteket egyaránt.

Elsőként arról számol be, hogyan gyártottak betont az iskola falain belül. Az első napon megtekintettek egy videót a YouTube videómegosztó honlapon, majd elolvasták *Vitruvius* leírását a beton készí-

téséről. Ezt megelőzően a tanárnőnek a latin szöveget olvashatóvá kellett tennie a növendékek számára, aminek érdekében szótárral és nyelvtani magyarázó megjegyzésekkel egészítette ki azt. Miután nem találtak olyan szakértőt, aki meglátogatta volna csoportjukat, már a 3. napon elkezdődött a tényleges kísérlet: a hozzávalók előkészítése, összekeverése és a keverékformába öntése, majd az utolsó napon az eredményt megvizsgálva rá kellett ébredniük, hogy a saját készítésű beton nem olyan lett, amiből a Pantheont meg lehetett volna építeni.

Az első sikertelen kísérlet ellenére a tanárnő és tanulói sem vesztettek lendületükből, és kitartóan keresték a választ arra, hogy hol hibázhattak. Az első teória szerint a probléma oka az lehetett, hogy *Vitruvius* leírását csak javaslatként kezelték, ennek következtében az újabb próbálkozás során az ókori szerző receptjét alaposabban követték. A végeredmény azonban, ugyanolyan törekeny lett. A harmadik kísérlet során, miután újra tanulmányozták *Vitruvius* és az *idősebb Plinius* által írt jellemzést is, a homokot vulkáni hamuval helyettesítették. Az ilyen módon előállított készítmény sokkal szilárdabbnak és ellenállóbbnak bizonyult az előzőkkel szemben, így végül ez a projekt eredményesen zárult.

A következő, kiemelten tárgyalt projekt témája az ókori római hajviselet tanulmányozása és reprodukálása volt, köszönhetően a nagyfokú tanulói érdeklődésnek. A projekt elméleti kiindulópontját *Janet Stephens* régészeti kutatása jelentette, és az ő meglepő teóriája, miszerint a rómaiak nem parókákat használtak, mint ahogyan eddig gondolták, hanem a saját hajjukkal készítették el a kornak megfelelő divatos frizurákat. Emellett azt is feltételezi, hogy a római szövegekben említett „tű” kifejezést nem hajtűként kell értelmezni, ugyanis véleménye szerint a rómaiak fonalat használtak a haj rögzítésére, amit tüvel „belevarrtak” a frizurába. *Janet Stephens* kutatása mellett a tantervnek megfelelően képeket és latin szövegeket is elemzett a tanulócsoport: *Ovidius* *Amores* című művének egy részletét a fodrászat eszközeiről és a hajviseletek elkészítéséről, illetve *Martialis* egyik epigrammáját, amely bemutatja, hogy milyen kevés tiszteletet kaptak az ókori római fodrászok úrnőiktől. A kísérlet során könnyen beszerezhető eszközök, úgymint fésűk, víz, kötőtűk és fonál felhasznál-

nálásával próbálták elkészíteni az egyik, *Stephens* videójában látott frizurát, a modellnek önként jelentkező iskolatársak segítségével. A kísérlet eredményesen végződött, a hajviseletet a tervezettnek megfelelően sikerült elkészítenie mindenkinek. Ugyanakkor, a tapasztalatok megvitatása során a tanulók arról számoltak be, hogy kellemetlen volt egy idegen hajával dolgozni, ráadásul aggodalommal töltötte el őket, hogy munkájuk nem nyeri el a modell tetszését. Végül, ezekből a hozzászólásokból egy gondolatébresztő beszélgetés bontakozott ki az ókori római rabszolgaság helyzetére vonatkozóan.

Az osztály munkájának mérése és értékelése több formában is zajlott, például rövid tesztek vagy különféle bemutatók egészítették ki a hagyományos félévi vizsgát. A projektek során az értékelés alapját egy értékelő táblázat jelentette, vagy olykor a diákok által létrehozott szerkezet működőképessége. A záróvizsgán, igazán kreatív módon, a kérdésekre lúdtollal és saját kézzel készített tintával kellett a kérdéseket megválaszolni egy papiruszon.

A tanegység oktatásának jövőjével kapcsolatban a szerzőnő kifejti, hogy miután időközben egy másik oktatási intézményben helyezkedett el, a római technológia tantárgyat egy fiatalabb korosztálynak fogja tartani, akik közül néhányan még nem tanultak latinul. Ennek következtében biztosan szükség lesz a tanmenet átalakítására. Tervei között szerepelt egy YouTube csatorna létrehozása is, amelyen keresztül a megvalósított projektek kerülnének nyilvánosságra.

Végül, felidézve a tanév során szerzett benyomásokat és élményeket, néhány fontos gondolatot emel ki. Az első, hogy a tanulóknak többet kellene olyan ókori latin alkotók munkáját olvasni, akik nem tartoznak a „kötelező” irodalmi szerzők közé, példaként megnevezve az idősebb *Pliniust*, *Catót*, *Frontinust* és *Columellát*. Továbbá, *Nathalie Roy* meglátása szerint, ez az óra nagyon jó példát mutatott arra, hogy milyen hatékony és szórakoztató tud lenni két, első ránézésre egymással össze nem illő terület egyesítése, mint a latin és a STEM. Az új tanegység iskolai szinten is nagy érdeklődésnek örvendett, és mindenképpen jelentős motiváló és figyelemfelkeltő tényezőt jelent a latin, és általánosságban az ókori római civilizáció tanulmányozását illetően. Ennek bizonyítéka, hogy a cikk megírásáig már 33

tanuló jelentkezett Római technológia órára a következő tanévre. Az utolsó gondolat, amit kihangsúlyoz, hogy a fiatalok szeretnek alkotni és kreatív tevékenységeket végezni. A csoport számára azok voltak a legélvezetesebb napok, amelyek kalapálással, öntéssel, keveréssel, kóstolással, valamint aktív kísérletezéssel teltek. Nagyszerű élmény volt, hogy az ókori rómaiak által létrehozott dolgokat alkottak újra, és mindeközben jobban megismerhették, illetve megérthették történelmüket.

Összességében úgy gondolom, hogy *Nathalie Roy* tanulmánya igen inspiráló lehet a történelemmel foglalkozó tanárok és oktatók számára, akik nyitottak a módszertani megújulásra, valamint új pedagógiai szemléletek befogadására. A bemutatott új tantárgy, illetve az általa alkalmazott tanítási technikák és eljárások a tanulói érdeklődésre alapozva képesek a belső motiváció kialakítására, miközben közelebb hozzák és érthetővé teszik a régmúlt történéseit a diákok számára.

Nathalie Roy: How Did the Romans Do That? Or Teaching Roman Technology in the Secondary School Classroom. (Hogyan csinálták a rómaiak? Avagy a római technológia tanítása a középiskolai tanteremben) *The Classical Outlook*, 93/4. 2018. 135–145. o.

Tompa Szandra

Nemi szerepek az ókori gyermeknevelésben

A De Gruyter kiadó által 2014-ben indított, évente egy alkalommal angol nyelven megjelenő *Open Theology* című folyóiratban megjelenő tanulmányok közös pontja a vallás, azonban ezt a témát különböző tudományterületek felől közelítik meg az egyes szerzők. A teológiai nézőpont mellett megismerhetjük egy-egy kérdés történelmi, filozófiai, szociológiai vagy akár a pszichológiai aspektusait is. Az *Open Theology* nem csupán a tudomány felé nyitott, hanem minden egykori és ma élő vallási irányzat felé is, így olvashatunk benne tanulmányokat a görög mitológiától kezdve a kereszténységen át egészen a hinduizmusig.

A folyóirat 2020. évi számában megjelent egyik tanulmány szerzője *Giulia Pedrucci*, aki alapvetően ókori politeista vallásokat és azokhoz kapcsolódó szertartásokat vizsgál elsősorban régészeti és antropológiai szempontból. Eredetileg az anyaistennők kultuszával foglalkozott, az elmúlt években azonban kutatási spektrumát kibővítve általánosságban az anyai funkció különböző megjelenési formáit. Több írása foglalkozik a gender-kutatás ókori vetületeivel, amelyekben a női és férfi szerepeket elválasztó határt alapos érveléssel és régészeti bizonyítékokkal igyekszik árnyalni.

A folyóiratban olvasható tanulmány a *Kourotrophia and “Mothering” Figures: Conceiving and Raising an Infant as a Collective Process in the Greek, Etruscan, and Roman Worlds. Some Religious Evidences in Narratives and Art* címet viseli, amelyben Pedrucci a mitológia és a régészet felől közelít az ókori görög, etruszk és római gyermeknevelés témájához.

A *kourotrophia* görög eredetű összetett szó, amely a *trepho* (nevelni) igéből és a *kouros* (fiatal fiú) főnévből áll, magyarrá „gyermekneve-

lésnek” fordíthatjuk. Ezt a kifejezést a szerző egyfelől azokkal az istenekkel kapcsolatban használja, akik segítséget és védelmet nyújtanak a gyermekeknek, hogy épségben felnőhessenek. A mitológiai történetekből ismeretes, hogy ilyen szerepet betölthettek olyan szűz istennők is, mint Artemis és Pallas Athéné, sőt akár férfi istenek is, mint például Zeus. Másfelől a *kourotrophia* a halandó, hétköznapi emberekkel összefüggésben is értelmezhető, a gyermeknevelés ugyanis nem csupán az édesanya feladata volt, hanem a család, rokonok és közeli barátok, esetleg a szomszédság is kivette belőle a részét, vagyis a *kourotrophia* fogalma nem csak a biológiai anyára vonatkoztatható.

Ebből a gondolatmenetből kiindulva a szerző eljut a „mother”, azaz *anya* szó értelmezéséhez. Sara Ruddick alapján Pedrucci három követelményt támaszt az anya fogalommal szemben. Az első a megőrzés, ami jelentheti a védelmet, a második a fejlődés, tehát a táplálás és gondoskodás, a harmadik pedig a társadalmi beilleszkedés, ami a nevelést foglalja magában. Szinte minden gyerek életében van olyan kulcsszereplő, aki ezeket a tevékenységeket elvégzi, viszont ez nem feltétlenül a biológiai anya, így a szerző Ruddick gondolatmenete nyomán a „mother” főnév helyett a „to mother” igét használja elmélete alapjaként, amit magyarrá az *anyaként gondoskodni* kifejezéssel lehetne fordítani. Pedrucci célja feltérképezni azokat a szereplőket a gyermekek életében, akik az anyai gondoskodás bizonyos funkcióit hosszabb-rövidebb ideig betöltötték.

Ehhez először is tisztázni kell, hogy melyek azok a tevékenységek, amelyeket kizárólag nők tudtak elvégezni. A halandó emberek esetében ezek a funkciók a terhesség, szoptatás és szülés, viszont a mitológiában előfordulnak olyan példák, amikor a terhesség és szülés férfi istenhez kapcsolódik, sőt állatok is elláthatnak bizonyos anyai feladatokat.

A szerző a szoptatás kapcsán rávilágít arra, hogy ezt a tevékenységet a biológiai anyán kívül sok más személy is elvégezhetette. A tápszerek feltalálása előtt a csecsemőt valahogyan anyatejhez kellett juttatni, amit kizárólag természetes úton kaphatott meg. Az ókori Hellaszban és Rómában is alkalmaztak szoptatódajkákat, de Pedrucci feltételezi, hogy a rokonok vagy közeli ismerősök is segíthettek,

ha erre szükség volt. Felmerülhet a kérdés, hogy miért nem az édesanya szoptatta a gyermekét. Erre több válasz is adható: az anya nem rendelkezett elég anyatejjel, vagy valamilyen tragédia miatt az anya már nem élt, ezért valakinek helyettesítenie kellett őt.

Igen figyelemre méltóak azok az Itáliában talált fogadalmi terrakotta szobrocskák, melyek a szoptatást ábrázolják. E szobroknak két olyan tipológiai csoportja van, amelyek kizárólag Latiumban és Etruriában fordultak elő. Az egyik típus egy férfit és mellette egy szoptató nőt, a másik pedig két egymás mellett lévő szoptató nőt ábrázol. A legtöbb ilyen jellegű szobrocška – apró különbségeket leszámítva – hasonló ikonográfiával rendelkezik.

A feltárt leletek alapján a férfi és nő közös ábrázolása főleg Satricumban volt jellemző. Az innen származó szobrocskák a Kr. e. IV. és III. század között készülhettek. Közös jellemzőjük, hogy egymás mellett ül egy férfi és egy nő, valamint a nő mindig a bal keblét nyújtja az ölében lévő csecsemőnek, továbbá, hogy mindhárman egy köpennyel vannak lefedve.

Nem messze Satricumtól, az ókori Gabii városában szinte ugyanilyen ábrázolásokkal találkozunk, ezek egyike feltehetően a Kr. e. II. század elejéről származik. A szobrocška egy férfit és egy nőt ábrázol, egymás mellett ülnek, a nő ölében lévő csecsemő pedig jobb kezét az asszony kebléhez nyújtja. A férfi a bal kezével átkarolja a nőt a válla felett, míg a jobb kezében egy paterát tart. A három személyt ugyancsak egy köpeny borítja. Egy másik terrakottán a különbség csupán annyi, hogy szorosabban ül egymás mellett a férfi és a női alak. Egy harmadik, Gabiiból származó ábrázolás pedig rendkívül hasonlít egy Veiiben feltárt terrakottára. Az ősi etruszk városból három ábrázolást mutat be a szerző, melyek körülbelül Kr. e. IV. századból származhatnak. Ezek elsősre a Gabiiból származó terrakottákra emlékeztetnek, de felfedezhetőek apró különbségek. Az egyikben a két felnőtt alak diadémot visel, továbbá a nő nyakláncot, míg egy másik szobrocskán a két felnőtt külön-külön köpennyel van betakarva.

Róma városában is tártak fel az előbbiekhöz nagyon hasonló fogadalmi szobrokat. A korábbiakhoz képest itt az az eltérés, hogy a csecsemőt szinte teljesen szemből ábrázolva láthatjuk.

Az egyik legkülönlegesebb szobrocska a Kr. e. IV. század vége és a III. század közötti időszakból, az észak-latiumi Caere városából származik. Itt két egymás mellett ülő nőt láthatunk, akik egy-egy csecsemőt szoptatnak, a jobb és bal oldalon pedig fiatal gyermekek állnak. A nők khitont és himationt, valamint diadémot és nyakláncot viselnek. Az egyik szélén álló gyermek egy kör alakú tárgyat tart a kezében, a másik gyermek kezében lévő tárgy nem azonosítható. A szerző nem ismer más olyan példát, ahol csecsemőket szoptató nők és gyermekek egy fogadalmi terrakottán lennének.

A csoportos ábrázolásból arra lehet következtetni, hogy a szoptatás a társadalom és az istenek előtt egyaránt nyíltan felvállalható tevékenység volt. Pedrucci szerint a fogadalmi szobrokon ábrázolt nők nem feltétlenül az édesanyák lehettek, hanem akár a nagyszülők, nagynénik, idősebb testvérek vagy szoptatódajkák is, hiszen mind-egyiküknek szüksége volt az istenek segítségére. A férfiak jelenléte pedig arra utal, hogy az apák is tevékenyen részt vettek a gyermek nevelésében. Valószínűleg a társadalom módosabb tagjai rendelkeztek ilyen tárgyakkal. A feltárt szobrocskák viszonylag nagy száma és az a tény, hogy ez a tevékenység isteni támogatást igényelt, jelzi számunkra a téma fontosságát.

A szerző elemzi a régészeti leleteket biológiai szempontból, társadalmi státusz és kulturális nézőpont szerint, származási hely alapján, a szobrocskák nyilvános vagy privát felhasználását, valamint az ide kapcsolódó isteneket és rituálékat. Utóbbi téma kapcsán megállapítja, hogy Latiumban leginkább Mater Matuta, Fortuna és Juno istennő kapcsolható a *kourotrophiához*. A Forum Boarium közelében feltárt leletek arra engednek következtetni, hogy a *kourotrophia* a születéstől a felnőttkorig tartó életszakaszt jelent. Érdekes, hogy itt Mater Matuta és Fortuna mellett egy férfi istenség, Mars is megjelenik. Mater Matuta védelmezi az anyát és a csecsemőt, aztán a fiatal gyermek Fortuna oltalma alá kerül. Mars pedig a legveszélyeztetettebb életszakaszokban van jelen, mint például a születés utáni első napok, vagy a felnőtté és katonává válás. Etruriában Artemis és Minerva szerepe jelentős.

A szerző kitér néhány olyan különleges mitológiai történetre is, ahol tipikus női szerepeket férfi tölt be, így Pallas Athéné és Diony-

so szokatlan születésére, akiket atyjuk, Zeus hozott a világra. A bábák segítségével gyermekeit világra hozó Zeust többféleképpen is ábrázolták. A testhelyzetek valóban egy szülésre emlékeztetnek, sőt egy etruszk tükrön még a főisten háta mögül egy baba is Zeus hasát nyomja, hogy ezzel segítse a szülést. Bár érdekes, hogy ez a tükör Pallas Athéné világra jövetelét ábrázolja, aki köztudomásúlag Zeus fejéből pattant ki.

Giulia Pedrucci mitológiai példák és régészeti leletek felhasználásával mutatja be, hogy a gyermekek nevelésében, de még a világra jövetelük körülményeiben is sokkal árnyaltabbak voltak a nemi szerepek, mint ahogyan azt elsőre gondolnánk. Bár azt illetően lehetne vitázni, hogy a mitológia történetei alkalmasak-e arra, hogy párhuzamba állítsuk őket a valós élet eseményeivel egy ilyen vizsgálat során, vagy helyesebb volna rögtön az elején leszögezni, hogy segítségükkel pusztán az adott kor mentalitásáról alkothatunk valamiféle, részleges képet. Azt a megállapítást azonban, miszerint a fentebb bemutatott vótív szobrocskák alapján arra lehet következtetni, hogy az ókori mediterráneum társadalmában a férfiak lényeges szerepet játszottak a gyermeknevelésben, kétségkívül elfogadhatjuk. (Miként a szerző megjegyzi, akár még a megfelelő szoptatódajka kiválasztásába is beleszóltak.) A gyermekek nevelésében és képességeik fejlesztésében nemcsak a szülők, hanem a dajkák, rokonok, tanítók is részt vettek. A Latiumban és Etruriában feltárt közel azonos ikonográfiával rendelkező fogadalmi terrakották mind arra utalnak, hogy kiemelt figyelmet szenteltek a csecsemők gondozásának.

Giulia Pedrucci: Kourotrophia and “Mothering” Figures: Conceiving and Raising an Infant as a Collective Process in the Greek, Etruscan, and Roman Worlds. Some Religious Evidences in Narratives and Art. (Kourotrophia és „anya” alakok: Fogantatás és gyermeknevelés mint közösségi folyamat a görög, etruszk és római világban. Néhány vallási bizonyíték az elbeszélésekben és a művészetben) In: *Open Theology*, 2020/6, 145–166. o.

Szilágyi József

KÖZÉPKOR–KORA ÚJKOR

Korona és koronázás Magyarországon

Az Eötvös Loránd Kutatóhálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának Történettudományi Intézete és a Magyar Nemzeti Múzeum 2020-ban egy új kötetet adott ki a Szent Korona és a koronázási jelvényekhez kapcsolódó kutatás eredményeként. A kiadott kötet a *Crown and Coronation in Hungary 1000–1916 A.D.* címet viseli, szerzői Bak János, a CEU Department of Medieval Studies egykori professor emeritusa – a professor 2020. június 18-án elhunyt – és Pálffy Géza kutatóprofesszor, a Lendület „Szent Korona Kutatócsoport” vezetője. Pálffy Géza kutatásai elsősorban a koronázási ékszerekhez kötődnek, több kötet (*Amikor Sopronra figyelt Európa. Az 1625. évi soproni koronázó országgyűlés, 2020; A Szent Korona pozsonyi itineráriuma a hosszú 17. században (1608–1712)*), 2020. szerzője, szerkesztője, a koronázási ékszerek és tárgyak legjelentősebb magyarországi képviselője. Bak János a XX. század közepétől haláláig az egyik legkiemelkedőbb kutatója volt a középkor és kora újkori európai koronázásoknak (*Coronation: Medieval and Early Modern Monarchic Ritual*, 1990), illetve a középkori magyar forrásoknak (*Studies on the Illuminated Chronicle – Veszprémy Lászlóval közös kötet, 2018; Anonymus and Master Roger: The Deeds of the Hungarians & Epistle to the Sorrowful Lament Upon the Destruction of the Kingdom of Hungary by the Tatars – Veszprémy Lászlóval és Martyn C. Rady-vel közös kötet, 2010*). Minden bizonnyal ennek köszönhető, hogy Pálffy Géza Bak Jánost kérte fel a koronázások középkori részének tárgyalása kapcsán.

Ismerve a Szent Korona Kutatócsoport eredményeit, a kötet első elolvasásakor azt a következtetést vonhatjuk le, hogy nem elsősorban szűk szakmai köröket megcélzó munka, hanem a szélesebb publi-

kumnak szánt mű – amit a kötet hátlapján lévő fülszöveg is megerősít –, nem csökkentve azonban az írás tudományos megalapozottságát. Az elsősorban külföldi publikumot célzó munka megfelelő elegyen tartalmazza az érdekességeket, illetve a tudományosságot.

Érdeemes néhány szót ejteni a kötet külső megjelenéséről is. Az A/5-ös méretű, keménykötésű könyv borítója letisztult, egyszerű, egyedül a Szent Korona díszíti. A hátlap röviden bemutatja a két szerzőt. A munka jelentős számú, 109 színes ábrát tartalmaz, ami az amúgy is olvasmányos szöveget megfelelően egészíti ki.

A téma a koronázási ékszerekkel, illetve magukkal a koronázásokkal foglalkozik, kiemelt figyelmet szentelve a magyar Szent Koronára, a koronázási jelvényekre, illetve magára a ceremóniára. A szöveget három nagy részre bonthatjuk. Az első a Magyar Királyság történetét mutatja be, elsősorban a trón megszerzésére és megtartására koncentrálva. A második nagyobb egység a koronázások bő 900 évét mutatja be, a változásokra, hagyományokra fókuszálva. A harmadik egység pedig konkrétan a koronázási jelvények megjelenésével, eredetével, szerepével és a történelem során „megélt” viszonytagságaival foglalkozik.

Az első nagyobb egység, ami az *The way to he throne* (Út a trónig) alcímet viseli, elsősorban a trónöröklés jogi hátterét mutatja be. A munka foglalkozik a trón megszerzésének különböző jogi alapjai mellett a megszerzett hatalom legitimációs kérdéseivel is, ami gyakorlatilag végigkíséri a magyar középkort. A kötet szemléletesen mutatja be a *primogenitura* és a *senioratus* elvei közti konfliktust, amit a későbbiekben kiegészít az *idoneitas* kérdésköre, valamint szó esik a rendek királyválasztó jogköréről is. Ebben az egységben előfordult pár tévedés, azonban összességében mindegyik marginális jelentőségű, illetve kontextus kérdése, hogy hibának tekintjük-e, vagy sem. Az első ilyen Orseolo Péter (1038–1041 helyett 1038–1040 szerepel a könyvben, 18. o.), illetve II. András (1205–1235 helyett 1204–1235) uralkodásának helytelen datálása (29. o.). A kronológiában Orseolo Péter második uralkodásának kezdetét nem 1044-től, hanem 1045-től jegyzi a kötet (229. o.). Mivel mindhárom esetben csak egy-egy évvel tévedett a szerző, lehetséges, hogy csak gépelé-

si hibáról van szó. A másik hiba, hogy III. és IV. Lászlót II. és III. Lászlóként tartja számon. Több szempont alapján szokták számozni a magyar királyokat, van, aki az ellenkirályokat nem veszi figyelembe, ebben az esetben a számozás pontos lenne. Azonban máshol is voltak pontatlanságok ilyen téren (például II. Lászlót, III. István ellenkirályát egy ízben III. Lászlónak nevezi, 28. o.), ami arra enged következtetni, hogy a szerző nem az előbb említett számozási sorrend miatt tévedett. A harmadik típusú hiba, ami előfordult, a rokoni viszonyok hibás meghatározása. IV. Henrik német-római császárt például Salamon apósaként jegyezte le a szerző, miközben a sógora volt (IV. Henrik nővére, Judit Salamon felesége volt, 20. o.). Ehhez hasonló tévedés, hogy Cillei Ulrikot Zsigmond sógoraként tartja számon a könyv, miközben az csak a király második feleségének, Cillei Borbálának az unokaöccse volt (77. o.). Ezen hibák ellenére elmondható, hogy összességében nagyon jól mutatja be a Magyar Királyság történetét a trónöröklés különböző jogi útjain, illetve az azok közt fennálló ellentéteken keresztül.

A második nagyobb egység a *Coronations through nine centuries* (Koronázás kilenc évszázadon keresztül). Ez az rész sokkal tagoltabb, ugyanis külön tárgyalta több kardinális kérdést is. Vizsgálta például a koronázások helyszíneit, illetve azt, hogy milyen okból változott a helyszín a történelem során. Szóba került a koronázások időpontja is, ahol korszakonként lejegyzte, mikor és milyen megfontolásból tartották a koronázásokat. Emellett a kötet boncolgatja a koronázás liturgiáját, annak fejlődését a különböző történelmi korokon keresztül. Az olvasók olyan részletekről is olvashatnak, mint a király vállalásai (felvonulás a városban, a rendek jogainak megerősítése), a beiktatási rítusok (többek közt ítékezés egy perben, arra érdemes személyek lovaggá ütése), valamint az ünnepi koronákról, a királynéi koronázásokról, illetve a koronázások résztvevőiről is. Azért is nagyon fontos ezek tárgyalása, mert a kötet ezen része jórészt a Szent Korona Kutatócsoport eredményeit mutatja be, összegezve a témában megjelent 20 kötetet, illetve több száz tanulmányt, ami a kutatócsoport fennállása óta született meg. Azért is fontos ez a rész, mert európai kontextusba helyezi a magyar ceremóniákat, ugyan-

akkor kiemeli annak különbségeket, mint például azt, hogy az első koronázóváros, Székesfehérvár esetében a hegy nem játszik olyan jelentős szerepet, mint a korabeli szomszédos államok – például a Gniezno-domb Lengyelországban, vagy a Ríp-hegy Csehországban – koronázóvárosaiban (47. o.).

A harmadik nagy egységet a Szent Korona, illetve az egyéb koronázási ékszerek bemutatása, valamint történetük tárgyalása teszi ki. Természetesen a legnagyobb figyelmet a Szent Korona kapta. A Korona külső bemutatását követően részletes leírást kapunk a két részének, a latin és a görög koronának történetéről. A szerzők nem foglalnak konkrétan állást a Korona elkészültével, illetve egyé alakításával kapcsolatban, de a tudományos álláspontokon túlmenően helyet adnak azoknak az elméleteknek is, amik Magyarországon népszerűek, azonban kevésbé megalapozottak tudományosan. Ezeket az elméleteket érdekességképp fogalmazzák meg, s bár külön-külön nem cáfolják azokat, a Korona történetének – mai ismereteink szerinti – ismertetésével ezt gyakorlatilag megteszik. Külön említésre méltó eredmény a Korona tetején lévő kereszt elhajlásának oka, amit Pálffy Géza tisztázott több egybehangzó forrás megtalálásával. A továbbiakban a kötet részletezi a magyar Szent Korona által „megélt” XIX–XX. századi eseményeket, például a Korona 1849-es elását, majd 1853-as megtalálását. Részletesen leírja az archeológiai kutatásokat, melyek ekkoriban alakultak ki hazánkban, kiemelten foglalkozva Ipolyi Arnold püspök és Czobor Béla munkásságával. A két világháború között nemcsak magyar, hanem német tudósok is megvizsgálták a Koronát. Külön aegységet szentel a könyv a Korona 1945–1978 közötti amerikai tartózkodásáról. A II. világháborúban a szovjetek elől kimenekített Korona az Amerikai Egyesült Államokba került, ahol Fort Knoxban őrizték. A szocialista időszak egyik legfontosabb külpolitikai mozzanata volt a Szent Korona hazahozatala, ennek részletes tárgyalását olvashatjuk a könyvben (186–190. o.).

A jogar, az országalma, illetve a lándzsa történetébe is betekintést nyerhettünk. A kötet áttekinti azok funkcióját, hatalmi reprezentációját, példának okán a jogar az ítékezés, az igazság attribútuma; a

Szent Korona az Istentől kapott hatalmat szimbolizálja; az országalma az ország egységét jelképezi, mely felett az uralkodó hatalommal bír. Szóba kerülnek még a kardok, a palást, a különböző koronázási öltözékek (például kesztyűk, szandálok, cipők), serlegek, keresztek (például az apostoli kereszt), érmék („zsetonok”, medálok), lobogók és pálcák (a kancellár által használt eszköz, amivel irányította a ceremóniát) is. Habár ezekről kevés információ maradt meg a köztudatban, szerepük, illetve értékük fontos. Itt kiemelném például a palástot, amit forrásként is használni lehet [például I. (Szent) István arcképét is ábrázolja, 144. o.], vagy a lobogókat, amik szintén fontos szerepet játszottak a koronázáson (minden egyes tartomány zászlaját, melynek címét az uralkodó a koronázáskor felvette, zászlótartók vonultatták fel, ezzel is szimbolizálva a leendő király fölöttük való hatalmát), főleg a Habsburg-korban, ahonnan az első teljes leírás fennmaradt. Ennek kapcsán kiemelkedő eredmény a legkorábbi ismert lobogó felfedezése, amit szintén e kötet egyik szerzője, Pálffy Géza talált meg az Esterházyak magángyűjteményében (a horvát zászlóval együtt, ami a Horvát Királyságot szimbolizálja, tekintve, hogy 1095 óta perszonálunió áll fenn a két ország között). Szintén neki köszönhetjük még a koronázásokon használt lábbeliket, amik korábban ismeretlenül feküdtek a Nemzeti Múzeum raktárában, amíg Pálffy Géza fel nem fedezte és be nem azonosította őket. Jó minőségű, gyakorta még közöletlen képek teszik szemléletessé a fejezetet.

Említésre érdemes még a könyv végén lévő bibliográfia, kronológia és névmutató is. Maga a bibliográfia mérete is mutatja, mekkora adatmennyiség állt rendelkezésre a közép- és kora újkori forrásoktól kezdve egészen a 2000-es években megjelenő szakmunkákig, illetve, hogy mennyit tett hozzá a Szent Korona Kutatócsoport, ami a bő 180 tételű irodalomjegyzékből tekintélyes számú saját publikációval járult hozzá a koronázások, illetve a jelvények történetének kutatásához. A kronológia szintén részletes, tételesen bemutatja a koronázásokat, illetve a korona történetét, felvázolja annak külföldi útjait, például a II. József uralkodása alatti, illetve az 1945–1978 közötti amerikai tartózkodását.

A kötet összefoglalja a XXI. századi magyar történelemkutatás egyik legfontosabb témájának, a magyar Szent Korona (illetve a koronázások) történetének eredményeit. Habár – ahogy fentebb említésre került – a kötet elsősorban szélesebb közönséget szólít meg, a kutatócsoport eredményeinek összegzésével jó kiindulópontot jelenthet szakmabelieknek is. A könyv az 1990-es éveket követő első olyan munka, ami bemutatja a koronázások, illetve a hatalmi jelvények történetén keresztül a magyar történelmet a honfoglalástól a XX. századig, valamint összegzi a rendszerváltás óta elért kutatási eredményeket. A kötet könnyen olvasható stílusa gördülékeny.

Összességében a kevés, elhanyagolható tévedéseivel/elírásaival együtt is egy tartalmas, érdekes, ugyanakkor kellőképpen tudományos szemléletmódot bemutató kötetről van szó. Az első fejezetben olvasható részhez – ami a primogenitura, a senioratus és a királyválasztás küzdelmein keresztül mutatja be a Magyar Királyság történetét – hasonlóan korábban nem olvastam. Ez egy egészen más kontextusban mutatja meg a magyar történelem sajátosságait. A könyv fő részét képező koronázások, illetve koronázási jelvények tárgyalása nagyon részletes, kiemelkedő munka, ami egyszerre képes elképzelettelni az olvasót, illetve tájékoztatni a magyar történelem ezen részéről, valamint a legújabb kutatási eredményekről. A kötet bemutatja a magyar Szent Korona Habsburg-kori történetét, jogi megközelítését – például a *Tripartitumba* foglaltak szerint az ország rendjei a „Szent Korona tagjai”, ami megalapozza a Szent Korona-tant –, illetve a Habsburgok számára fontos hatalmi reprezentációját. Nagy előnye, hogy a kötet végén lévő bibliográfia nagyon jó kiindulópontja lehet azoknak a történészeknek, akik ehhez a témához valamilyen szinten kapcsolódó kutatást folytatnak.

Bak János – Pálffy Géza: *Crown and Coronation in Hungary 1000–1916 A.D.* (Korona és koronázás Magyarországon 1000–1916) Hungarian National Museum, Budapest. 2020. 263 o. ISBN 997-963-416-219-3

Varga Imre Solt

Mazepa és az Orosz Birodalom

Iván Mazepáról általánosan az áruló ukrán hetman képe él a történeti köztudatban, aki 1708-ban, Péter cárt és Oroszországot elárulva, átállt a svéd király, XII. Károly oldalára a *nagy északi háborúban* (1700–1721), majd a svédek 1709-es poltavai veresége után Károllyal együtt az Oszmán Birodalomba menekült, és ott is halt meg. Ezt a képet, ahogy arra a szerző rámutat, már maga a cár kezdte kialakítani, és alapvetően ez volt a szovjet korszak történetírásának az álláspontja is, azzal a (szintén Péterhez visszavezethető) váddal együtt, hogy Mazepa keményen megadóztatta (a marxista terminológiában kizsákmányolta) Ukrajna népét. *Tatyjana Tajrova-Jakovleva* zárómondatai megszívlelendők a téma kapcsán és mindjárt az ismertetés elejére kíváncsoznak: „Az orosz birodalomban Mazepa az ukrán szeparatizmus gyűlölt szimbólumává vált; az ukrán nemzeti eszme támogatói számára szabadságharcos volt. Szeretné hinni az ember, hogy eljött az ideje annak, hogy megszabaduljunk az efféle kliséktől – hogy tanuljunk elődeink tragédiáiból és hibáiból, valamint hallgassuk meg és értsük meg egymást.” Szerencsére ma már a magyar történeti irodalomban is rendelkezésre állnak olyan tanulmányok, Varga Beáta, valamint Gebei Sándor jóvoltából, amelyek mérvadóan elemzik Mazepa tevékenységét, elválasztva azt Mazepa alakjának utóéletétől, és ennek részeként az orosz és ukrán emlékezetpolitikától.¹

¹ A teljesség igénye nélkül: Varga Beáta: A poltavai csata hatása az ukrán történelemben. in: Mészler Tamás – Sashalmi Endre (szerk.): *A poltavai csata jelentősége a svéd és az orosz történelemben*. Pécs, 2009. Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok 5. (101–123.), valamint Gebei Sándor: Mazepa kozákhetman (1603–1709) – „Nemzeti hős vagy áruló?” Politikai megrendelés a történelemtől? *Acta Academiae Agriensis. Sectio Historiae* XXXIX (2012) 65–87.

Tatyjana Tajrova-Jakovleva (a Szentpétervári Állami Egyetem professzora, a *Centre for Ukrainian Research* igazgatója) könyve hatalmas primer forrásbázisra épülő feldolgozását adja a címben jelzett problematikának, köztük korábban nem elemzett kútfőkkel, amit a 327 oldalas főszöveget követő, 67 oldalt kitevő jegyzetapparátus is jól jelez. A szerző hangsúlyozza, hogy az írás nem Mazepa életrajz, éppen ezért nem kronologikus, hanem tematikus tárgyalást követ, az alábbi fejezetcímekkel:

Bevezetés: Az ukrán hetmanátus Mazepa idejében; 1, Iván Mazepa és Iván Szamojlovsics; 2, Iván Mazepa, Vaszilij Golicin és a Nariskinek; 3, Mazepa belpolitikája; 4, Mazepa és Nagy Péter külpolitikája; 5, Mazepa és a Jobb-parti Ukrajna; 6, A kozák elit Mazepa idején; 7, Mazepa és a barokk; 8, Mazepa és „Péter fészkének madarai”; 9, Egy beteg öregember; 10, Az 1707-es reformok; 11, A választút tragédiája.

Tajrova-Jakovleva álláspontja szerint Mazepa hetmansága nemcsak gazdasági, hanem kulturális és politikai tekintetben is Ukrajna virágkora volt. A szerző idézi is ezzel kapcsolatban az ukrán népi emlékezetben élő mondást, miszerint „Nem is volt [igazi] hetman Bogdán és Iván közt.” Azaz a perejaszlavi szerződést (1654) megkötő és ezzel az akkori Ukrajnát orosz protektorátus alá helyező Bogdan Hmelnyickij (meghalt 1657-ben) valamint Mazepa hetmansága (1687–1708) közti időszakban nem volt említésre méltó, a kozákok által választott vezetője Ukrajnának.

A szerző, a fenti kijelentésével összhangban, színes képet ad Mazepa mecénási és kultúrpolitikai tevékenységéről. A hetman ugyanis tekintélyes vagyonából nemcsak egyes személyeket támogatott, továbbá nemcsak kegyes adományok révén írta be magát Ukrajna kultúrtörténetébe (ez a tevékenysége túlnőtt még Ukrajna határain is: 1708-ban, a szíriai Haleb városában, Mazepa pénzen és közbejárásának köszönhetően adták ki egy különleges kivitelű evangéliumot arab nyelven!), hanem az egyházi intézmények patronálása révén is. Így többek közt az 1632-ban alapított kijevei Mohyla Kollégium is az ő tevékenységének köszönhetően érte el csúcspontját, amely intézmény egyébként Mazepa alma matere volt. 1693-ban Mazepa olyan

kartát eszközölt ki a kollégium számára Ivántól és Pétertől (1682-1696 közt ugyanis két cárja volt Oroszországnak: Péter idősebb fültestvére, Iván volt az „Első Cár”, míg Péter a „Második Cár”), amely hivatalosan is engedélyezte a filozófia és teológia tanítását, majd 1701-ben szintén neki köszönhetően emelkedett a kollégium az akadémia rangjára, ami azt jelentette, hogy teológiai doktorátust is kiadhatott. Ugyanakkor a hetman olyan dolgairól sem szabad megfeleledkezni, hogy a nyomtatás előmozdítása érdekében Csernyigovban papírmalmot alapított, amely aztán egész Ukrajnát ellátta papírral. Mindezek ugyanakkor csak egy, bár fontos szeletét adják annak a szerteágazó mecénatúrának, amely joggal kapta a „Mazepa barokk” elnevezést.

Ez a problematika egyben szoros összefüggésben van a szerző azon megállapításával, amit a könyv címe is jelez: nevezetesen, hogy Ukrajna és az Orosz Birodalom viszonyát nem szabad leszűkíteni Péter és Mazepa kapcsolatára, hanem az Orosz Birodalom történetének szélesebb perspektívájából kell szemlélni. Ez a viszony ugyanis „sokkal komplexebb, sokoldalúbb konfliktus volt,” mint a két személy ellentéte, ráadásul 1708 előtt Mazepa megkerülhetetlen személy volt Péter számára. Ennek a komplex viszonynak szerves része például az a kérdéskör, hogy milyen szerepet játszottak az ukrán egyháziak Nagy Péter művelődés- és egyházpolitikájában. Az egyházpolitika terén (e kérdésről a *Klió* korábbi számában megjelent ismertetés kapcsán részletesen szóltam)² Tajrova-Jakovleva rámutat, hogy Mazepa volt az, aki jelölteket állított Péternek az orosz egyház magas pozícióira (értelemszerűen az 1708 előtti években), akiktől a cár azt várta el, hogy „megtörök a régi rendszert és átveszik az egyházi testületekben az igazgatás és a bíraskodás feletti ellenőrzést”. Bár Péter e törekvését végül siker koronázta (uralkodásának végére a püspökök 70 százaléka ukrán származású volt), a magas egyházi pozíciókba emelt személyek nem mindegyike volt hajlandó kiszolgálni Péter politikáját. Így például az a Sztjefan Javorsz-kij sem, akit Péter pátriárkai helytartónak tett meg már 1700-ban,

2 A reformáció és a felvilágosodás Oroszországban. *Klió* 2021/1. (37–43.) 39–42.

és aki egészen a pátriárkátus megszüntetéséig (1721) betöltötte ezt a posztot. Javorszkijnak mint pátriárkai helytartónak kellett egyébként elrendelnie 1708-ban Péter parancsára Mazepa kiátkozását is az egyházból, amit Javorszkij ugyan végrehajtott, de egy közvetlenül ez után papírra vetett, kiadatlan írása egyértelművé teszi, hogy nem értett egyet vele. Javorszkij ugyanakkor nemcsak a pátriárkátus megszüntetését ellenezte, de kritikával illette, hogy Péter eltaszította első feleségét. Ugyancsak ellenezte, bár sikertelenül, annak a szintén ukrán származású Feofán Prokopovicsnak a püspökké szentelését, aki viszont Péter politikájának hű kiszolgálója lett. A könyv egyik érdekes újdonsága, hogy az ukrán klérus szoros kapcsolatban állt a trónörökös Alekszej cáreviccsel, akinek az ügye összekapcsolódott Péter reformjainak ellenzőivel. Maga Javorszkij, sőt a kijevi metropolita is érintett volt az 1716-ban külföldre szökött, majd 1718-ban hazatérésre bírt Alekszej cáreviccs állítólagos árulását vizsgáló eljárás során. Amikor ugyanis Alekszej hazatért, „Péter rögvest azzal vádolta meg Javorszkijt, hogy támogatta Alekszejt”, sőt úgy nyilatkozott Javorszkijról, hogy „Mazepa nyelvét” beszéli.

A szerző könyvének fontos érdeme (a sok közül), hogy rámutat: Mazepa szerepe az orosz külpolitikában a Péterrel történt 1708-as szakítás előtt megkerülhetetlen volt! A hetman szorosán együttműködött a cárral: így például kitüntette magát Azov 1696-os bevételénél, aminek elismerésül Péter később az *Első hívott Szent András Rend* lovagja címet adományozta neki. Ő volt ugyanakkor Péter legfontosabb külpolitikai szakértője Oroszország déli szomszédjait illetően, és nagy szerepet játszott abban, hogy az Oszmán Birodalom sokáig távol maradt a nagy északi háborútól, amit egyébként a hetman kezdetől fogva ellenezett. Ugyanakkor az oszmánok is nagyra értékelték Mazepát, amit jól mutat, hogy miután 1709-ben Benderbe menekült, Péter négy levelet is küldött a szultánnak, hogy adja ki őt neki, amit a szultán megtagadott. Mazepa helyismerete és kapcsolatai a poltavai csata után a sebesült XII. Károlynak is jó szolgálatot tettek, mivel a hetmannal együtt ő is menedékre lelt a szultánnál – Mazepa ugyanakkor csak szűk három hónappal élte túl a poltavai vereséget. Tajrova-Jakovleva részletesen bemutatja, hogy mi állt Mazepa nehéz

döntésének, a svéd királlyal kötött szövetségének háttérében. Kiemeli Péter centralizációs politikáját (1707), ami Ukrajna autonómiájának jelentős csorbítását célozta, miközben a svéd csapatok Ukrajna területén tartózkodtak és a felperzselt föld módszerét alkalmazták. Fontos adalékokkal szolgálnak a szerző számára a külföldi követek tudósításai, amelyekből kiderül, hogy Mazepa a Károllyal kötött szövetség után már nem is tudott visszatáncolni az együttműködéstől 1708 végétől, mivel a svédek ügyeltek arra, hogy ne tudjon megszökni a táborukból, ami egyszer majdnem sikerült is neki. Ugyancsak érdekes adalék az olvasó számára, hogy Károly nem engedte Mazepa kozákjainak részvételét a sorsdöntőnek bizonyuló poltavai ütközetben.

A szerző rendkívül aprólékos, az eseményeknek sokszor napról-napra történő, de értelmező-elemző feldolgozása megkerülhetlenné teszi a könyvet a Mazepa-kérdést érintő minden történész számára.

Tatiana Tairova-Yakovleva: *Ivan Mazepa and the Russian Empire* (Mazepa és az Orosz Birodalom). The Peter Jacyk Centre for Ukrainian Historical Research (Monograph Series 11.) McGill-Queens University Press, Montreal and Kingston, London, Chicago and Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, Edmonton, Toronto, 2020. 406 o.

Sashalmi Endre

Oroszország a görög kultúrkör politikai képzeiben

Az itt ismertetett könyv egy görög szerző munkája, amelyet a kora újkori Görögország és Oroszország kapcsolatairól írt meg a németül, a német tudományosság által kidolgozott módszertan segítségével.

A monográfia középpontjában az a kérdés áll, hogy a XVII. századi görög értelmiség számára hogyan és mennyiben vált a Romanovok uralta Oroszország követendő mintává, és hogy miként szerették volna megnyerni Oroszországot a saját ügyüknek, az ortodoxia védelmezőjének, illetve az Oszmán Birodalom elleni fellépés fő támogatójának, továbbá, hogy ezzel kapcsolatban – különösen a 18. századra – milyen történelmi emlékezet-toposzok, képzetek alakultak ki a görög kultúrkör, azaz a néhai Bizánci Birodalom görög része írástudóinak fejében.

A könyv három fő részre tagolódik. A szerző az elsőben a módszertani alapokat fektette le, illetve a görög ortodoxia és az Oszmán Birodalom 1453 utáni viszonyát mutatta be. A másodikban Oroszország XVIII. századi felemelkedéséről és a görög kulturális térrel, azaz az Oszmán Birodalomba betagozódott területekkel fenntartott politikai kapcsolatokról értekezett. Itt különös figyelmet érdemelnek azok – a szerző által csak projekteknek nevezett – politikai ötletek, amelyekkel görög, illetve a görög kultúrkörhöz tartozó értelmiségiek a cárt és az orosz elitet akarták rábeszélni az oszmánok elleni fellépésre. A harmadik nagyobb részben a görög értelmiség fejében megfogalmazódott fikciókról és elképzelésekről, illetve azokról a történelmi figurákról és eszmékről olvashatunk, amelyek ezeket az elképzeléseket mozgatták. Itt kapott helyet a *translatio imperii*, a politikai ortodoxia, az egyház, a nép és az uralkodó viszonyának bemutatása. A tartalmi részeket egy igen gazdag bibliográfia zárja, amely

a szerző széleskörű forrásismeretéről és szakirodalmi tájékozottságáról tanúskodik, a függelékben olvashatjuk a témához kapcsolódó legfontosabb forrásokat, jellemzően a cárok és a görögök levelezését.

A könyv módszertani alapvetését a német medievisztikai kutatás által kidolgozott ún. *Vorstellungsgeschichte* jelenti. A kifejezés magyar értelme nehezen adható vissza egy szóval, a szó szerinti „képzelet- vagy elképzeléstörténet” csak nyomokban adja vissza a fogalom értelmét. A *Vorsellungsgeschichte* – körülírva – a történeti források sajátos megközelítését jelenti, amely a források írójának, illetve a forrásokban előbukkanó személyek gondolkodásmódjának, a szerzők és hőseik szinte vágyvezérelt gondolkodásmóddal továbbgondolt eszméinek a vizsgálatát takarja. A *Vorstellungsgeschichte* kiötlője Hans-Werner Götz, a Hamburgi Egyetem nemrég nyugalmazott középkortörténet professzora volt, első ilyen szemléletű munkája *Freisingi Ottó Chronica de duabus civitatibus* c. krónikáját elemezte, a szerzőnek a Szent Ágostoni *civitas*-eszméről kialakult XII. századi képzeletét vizsgálva. Freisingi Ottó fejében persze nem ok nélkül jelentek meg az Ágostoni *civitas*-elméletről alkotott képzetek: mélyen elkeseredett volt a császárok és pápák egyre élesebb szembenállása miatt, így – a *civitas*-eszme recepciója a XII. század politikáját kívánta alakítani, legalábbis a szerző vágyálmaiban. Hozzá kell persze tenni, hogy a *Vorstellungsgeschichte* önálló történeti módszertani útként a korábbi német kutatásból, elsősorban Helmut Beumann és Reinhard Wenskus eszmetörténeti tanulmányaiból nőtt ki, így nem választható el a XX. században megerősödött ún. *Geschichtsbild-Forschung*tól, amely az egyes szerzők világnépeinek, a világról alkotott gondolkodásának kutatását jelentette.

Visszatérve az itt ismertetett könyvre, *Nicolas Pissis* az Oszmán Birodalom fennhatósága alá került görög értelmiség fejében élő eszmék mentén csoportosította a könyv főbb megállapításait. A Bizánci Birodalom 1453. évi elfoglalása után az Oszmán Birodalomba integrált görög területeken egyedül az ortodox egyház maradt meg érintetlenül, és annak ellenére, hogy az oszmánok – leginkább gazdasági vonatkozásban – felügyelet alá vonták, az egyház és az általa ápolta kultúra háborítatlanul tovább élt. Ennek volt köszönhető, hogy

Oroszország XVII. századi lassú felemelkedésével a görög értelmiség egy részében meggyőződéssé kezdett válni, hogy a cárok eljönnek, és felszabadítják őket a török iga alól. Pissis monográfiája tökéletes pontossággal mutat rá arra, hogy mekkora szakadék tátongott a valóság és a vágyvezérelt gondolkodás között. Bár a Harmadik Róma elmélet, a *translatio imperii* gondolata, az orosz cárok nagyhatalmú, északi uralkodóként történő leképzése a XVIII. századra állandó, immár nem hitvallásszerű, hanem politikai képpé vált a görög fejekben, a politikai realitások rendszerint mindig felülírták a képzeteket.

E helyen talán a legérdemesebb a Harmadik Róma elméletre utalnunk. Közismert, hogy Bizánc bukása után Moszkva magának vindikálta az ortodox keresztények feletti védnöki szerepet, illetve egyfajta sajátos *translatio imperii* szellemében Konstantinápoly szerepét is át akarta venni. A könyv – megítélésem szerint – jól mutat rá, hogy a XVII. században Moszkva mint Harmadik Róma állandó történeti képpé vált a görög értelmiség gondolkodásában, és többek között erre hivatkozva próbálták meg saját érdekükben politikai lépésekre rávenni a cárokat. Csakhogy – és talán éppen ezért érdekes a vágyvezérelt gondolkodás kutatása a történeti forrásokban – hiába akart diadalt ülni az eszme a józan ész felett, a politikai realitás rendszerint felülírta a magasztos gondolatokat. Különösen az 1648. évi kozákfelkelés kapcsán derült ki, hogy Oroszország a saját maga politikai érdekei mentén ítélte meg az eseményeket, kénytelen volt figyelembe venni többek között az akkor még erős Lengyel Királyságot is, és legfeljebb az értelmiségi párbeszéd szintjén érdeklődött a görögök fejében sajátos és kerek történetté váló politikai ortodoxia iránt. Sőt, Pissis könyvét olvasva úgy tűnik, hogy a koraujkori Oroszországgal összefüggésbe hozott történelmi klisék, úgy is, mint a politikai ortodoxia által gerjesztett nyugatellenesség, a cárok mint a bizánci császári hatalom örökösei és az örökség gondozói sokkal jobban érdekelték a görögöket, mint az orosz cári udvart.

A könyv másik komoly eredménye, hogy Pissisnek sikerült a feldolgozott források alapján kimutatnia: a korábban sajátos ortodox útnak tekintett politikai eszmék nem választhatók el a közös európai politikai nyelvtől és a modern államokhoz kapcsolódó eszméktől.

Így a szerző az orosz-görög viszonyrendszert – különösen Nagy Péter reformjai utáni időkre nézve – a közös európai fejlődés részeként látta.

Összefoglalva, az itt ismertetett könyv egy remek összefoglaló egy fontos és európai jelentőségű témáról, amely megítélésem szerint több kérdésben is alapvetően új megközelítéseket tudott bemutatni, amelyek vélhetően további kutatások kiindulópontjai lesznek majd.

Nikolas Pissis: *Russland in den politischen Vorstellungen der griechischen Kulturwelt 1645–1725* (Oroszország a görög kultúrkör politikai képzeiben 1645–1725 között). Kultur und Sozialgeschichte Osteuropas, Band 10, Hrsg. von Dittmar Dahmann, Anke Hilbrenner et alii. V&R Unipress: Göttingen 2020. 394 o. + függelék + bibliográfia és index.

Bagi Dániel

Valois Henrik lengyelországi udvara

Kezdem végre érezni és felfogni, hogy király vagyok! – így kiáltott fel Valois Henrik, amikor megérkezett Lengyelországba 1574 januárjában. A francia II. Henrik és Medici Katalin fia, a huszonegy éves Henrik – az utolsó Jagelló király, II. Zsigmond Ágost halála után – megválasztott királya lett a Lengyel–Litván Nemzetközösségnek. Kevéssel ezelőtt Henrik részt vett a francia vallásháborúkban, és sokan őt tartották felelősnek a Szent Bertalan-éji tömeggyilkosságért (1572). Henrik volt a parancsnoka a katolikus erőknek a protestáns La Rochelle erőd ostrománál (1572–73).

Mindössze öt hónapja volt lengyel–litván király, amikor 1574 júniusában Henrik elmenekült Lengyelországból, visszatért Franciaországba, mert megörökölte a trónt bátyjától, IX. Károlytól. Ekkor a lengyel nemesség megfosztotta a trónjától, és 1575-ben Báthory István személyében új királyt választott. Henrik eleinte ideális fejedelemnek tűnt, később erőszakos zsarnoknak, hanyag uralkodónak tartották, aki átengedte a királyság működtetését a kegyenceinek.

Henrik a francia udvarban azt látta, hogy az uralkodó szava mindennél előbbre való. A lengyel udvart viszont kinevezett hivatalnokok vezették, nem a király. Henrik megpróbált változtatni ezen, de nem volt rá sem ideje, sem lehetősége. Lengyelországi tapasztalatait figyelmen kívül hagyták a kutatók, e nélkül próbálták megérteni francia királyi személyiségét. Pierre Chevallier, Jacqueline Boucher, Nicolas Le Roux, Michel Pernot és Robert Knecht sokat tettek azért, hogy bemutatassák Henrik francia uralkodását, de egyikük sem vizsgálta a lengyel rendszer hatását. Lengyel uralkodásáról Pierre Chanpion és de Noailles márki munkái adtak hírt, de ezek elavult munkák. Henriknek egy Franciaországtól igen különböző államban szerzett tapasztalatai így elvesztek.

Lengyel–litván királyságának ilyen mértékű elhanyagolása azért is szembetűnő, mert ő saját magát élete végéig „Roi de Pologne”-nak és Roi de France”-nak (lengyel és francia királynak) nevezte, és mások is így gondoltak rá. Egy 1574-es érme „Francorum et Polonarum Rex”-nek ábrázolja. Későbbi érmein is feltüntette mindkét ország koronáját. Legutóbbi lengyel életrajzainak – Stanislaw Grzybowskié (1980) és Maciej Serwanskié (1976) – nincs sem francia, sem angol fordítása, és más alkotmánytörténeti munkák sem nyújtanak újabbat ezeknél.

Szerzőnk, *Katarzyna Kosior*, a Northumbriai Egyetem oktatója ennek a többszörös kiegyensúlyozatlanságnak eredt a nyomába. Átvizsgálta Henrik lengyel kincstári jelentéseit a Történelmi Feljegyzések Központi Levéltárában, Varsóban. A jelentések többségét *Mikolaj Socha* írta, akinek a feladata az udvar ellátásáról való gondoskodás volt. Kosior az élelmezési és a háztartási kiadások kimutatásaiból próbálta megérteni, mi volt a szerepe a királyi udvarnak a lengyel–litván parlamentáris monarchiában, és milyen kihívásokkal kellett szembe néznie egy újonnan megválasztott idegen uralkodónak.

A tanulmány két fontos megállapítást közöl. Az egyik, hogy Henrik lengyel epizódja döntő jelentőségű volt későbbi francia uralkodásának stílusára nézve. A szerző rámutat, hogy szokásainak egy része válasz volt a lengyel politikai rendszer kihívásaira, ezért kaptak fontos szerepet a *mignonjai* (férfi kedvesei), ezért különítette el az asztalát az udvarbeliektől, ezért használt vidéki rezidenciákat fontos állami ügyek titkos intézésére, mellőzve ezzel a rendi gyűlést. Henrik révén tehát a lengyel politikai rendszer hatással volt a francia monarchiára, uralkodása elősegítette az abszolutizmus bevezetését. Ha ezt látjuk, akkor felfedezzük az elveszett politikai kapcsolatot Lengyel- és Franciaország között.

A szerző második megállapítása az, hogy Henrik aktívan részt vett a lengyel–litván politikában, mind a bel-, mind a külügyekben, azaz nem volt tehetetlen király, s nem akart mielőbb Párizsba menekülni. Az a korabeli szerencsétlen felfogás, amely nem sokra értékelte Lengyelország politikai szerepét, és lebecsülte a nyugat-európai államokkal való kapcsolatait, hozzájárult Henrik lengyel uralkodásá-

nak hasonló értékeléséhez. IX. Károly esetleges halálára Henrik nem számíthatott, távol állt tőle, hogy politikai karrierjét erre alapozza. A szerző úgy látja, hogy Henrik saját párt létrehozását és a lengyel–litván unió hosszú távú építését tervezte, meg akarta szilárdítani az uralmát az országban. Rövid uralkodása ellenére is alakította a lengyel politikát és az udvari kultúrát.

Katarzyna Kosior a továbbiakban e két fontos megállapítását támasztja alá a lengyel udvar élelmiszerfogyasztását igazoló elszámolásokkal.

Az egyedülálló lengyel rendi monarchia a XIV. század végén alakult ki. A Jagelló dinasztia közel 200 évig biztosította a perszonáluniót a Lengyel Királyság és a Litván Nagyhercegség között. 1569-ben a két országot a lublini rendi gyűlés alkotmányos unióvá nyilvánította, eltörölte a dinasztikus elv érvényesítését, és megnyitotta az utat a szabad királyválasztás előtt. Az európai királyi és fejedelmi családok bármely tagja jelölthette magát. A választói monarchia kormányzati rendszere elméletben egyenlő hatalmat adott a királynak és a két parlamenti kamarának – a Szenátusnak, amely állami és egyházi hivatalnokokból állt, akiket a király nevezett ki egész életükre, és a Küldöttek Kamarájának, azaz a Slachtának, amelyben alacsonyabb rangú nemesek, a sejmikek (tartományi gyűlések) küldöttei foglaltak helyet. A rendi gyűlés hozzájárulása kellett az új törvényekhez, adókhoz és a háborúhoz. A protestáns nemesség viszonylagos szabadságot élvezett.

Ezen körülmények között lett Henrik a lengyel trón várományosa 1572 nyarán. A választási kampányt Jean de Monluc diplomata, katolikus püspök vezette. Henriknek a következő vetélytársakkal kellett megküzdenie: Habsburg Ernő főherceg, IV. Iván cár, III. Vasa János svéd király. Mire eljött a választó parlament ideje, Henrik maradt az egyetlen esélyes jelölt. Szerepe a Szent Bertalan-éji mészárlásban problémásnak bizonyult ugyan a vallási üldözések ellenzőinek szemében, de Henriket mégsem hagyták figyelmen kívül, Monlucnak köszönhetően. Ő vallási türelemmel rendelkező fejedelemként mutatta be a Valois jelöltet, a mészárlásról pedig azt hirdette, hogy az a IX. Károly elleni lázadás leverését szolgálta.

A nemesség 1573. április 5-én gyűlt össze Varsó közelében, hogy megválassza új királyát. Minden nemesnek egy szavazata volt, és igen sokan megjelentek a tél megrongálta rossz útviszonyok ellenére is. Henrik kapta a szavazatok többségét, és a gnieznói érsek május 11-én kihirdette királyválasztását.

Mivel megnyílt a királyválasztás lehetősége, a törvényeket is ehhez kellett igazítani. A korábban meghozott törvényeket kodifikálni kellett, és minden királynak fel kellett esküdni rájuk. Három dokumentumot készítettek. A Henrik-féle Cikkelyek, az *Articuli Henriciani* határt szabtak a király hatalmának; megállapították a nemesség kiváltságait, köztük a lázadás jogát a királlyal szemben; ugyanígy a király jövedelmét és hozzájárulását az állam működéséhez; a király kötelességét a szenátorok állandó tanácsának fenntartásában, a rendi gyűlés szerepének és a választási elv érvényesülésének biztosításában. A második dokumentumban, a *pacta conventa*ban minden újonnan megválasztott uralkodó számára megszabták a pénzügyi és katonai kötelezettségeket. 1573 januárjában a nemesség elfogadta a Varsói Konföderáció cikkelyeit, amely garantálta a békét minden régió között, és minden felekezet számára vallásszabadságot ígért. Bár ez utóbbit a katolikusok elutasították, a törvényt a Henriki Cikkelyek részeként átnyújtották Henriknek. A királynak még a *postulata polonica*t is alá kellett írnia. Ebben a lengyel–litván protestánsok azt szabták feltételül, hogy szűnjék meg a francia protestánsok üldözése.

A három dokumentumot 1573 augusztusában lengyel követek vitték Párizsba. Henrik azonban nem volt hajlandó aláírni egyiket sem. A *pacta conventa* szerint Henriknek évente 450 ezer forintot kell befizetnie az unió kasszájába, ki kell fizetnie Zsigmond Ágost adósságát, fel kell szerelnie a Balti-tengeri flottát, garantálnia kell a szabad kereskedelmet Franciaországgal és gyarmataival, és fedeznie kell a Jagelló Egyetem és a Párizsi Egyetem kutatói és hallgatói cseréjének költségeit. Henrik a 450 ezer forintot a saját személyes költségeire akarta fordítani. Gondot okozott a lengyelek azon követelése, hogy Henrik ne vigyen magával franciákat Lengyelországba. Henrik végül beleegyezett, hogy csak néhány franciát visz, azok is hazamennek a koronázás után. Henrik vonakodott felesküdni a Varsói Konföderáció fenntartásá-

ra, mert tudta, katolikus alattvalói elleneznék azt. Hosszú viták következtek, míg végül a lutheránus Jan Zborowski azt kiáltotta: „Ha nem esküszik, nem uralkodik!” Henrik egy ünnepi misén 1573. szeptember 19-én megerősítette a Henriki Cikkelyeket, és megígérte, felesküszik a többi dokumentumra is, amint Lengyelországba érkezik.

Henrik nem volt eleve ellenséges a lengyel politikai rendszerrel szemben, amit jól ismert Pibracnak, a tolmácsának köszönhetően, mégsem esküdött fel a *pacta conventúra* a koronázás után sem. Két diplomata azt tanácsolta neki, vezesse be az abszolutizmust, mert akkor a királynak joga van az állami hivatalnokok kinevezésére. Henrik húzta az időt. A koronázási parlament február 21. és április 3. között ülésezett Krakkóban, és főleg azzal foglalkozott, hogy rávegye Henriket az aláírásra, de Henrik elhalasztotta azt a parlament szeptemberi ülésére. Akkorra pedig már visszament Franciaországba.

II.

Henrik Franciaországban egy csoport tanácsadó fiatalemberrel vette körül magát. E szokásának – 1575-től *mignonok*nak nevezték őket – gyökerei szintén a lengyel–litván udvari rendszerbe nyúltak vissza. Henriknek szüksége volt rájuk a Németországon át vezető hosszú utazás alatt, azonban az, hogy a koronázás után nem küldte őket vissza, a lengyel udvarnak szánt tudatos válasza volt. Az udvar ugyanis tele volt a néhai Zsigmond Ágost által kinevezettekkel, így *fait accompli* elé állították. Ezért ragaszkodott a saját embereihez Lengyelországban, és később francia hazájában is, bár ott sok bírálat érte őket kicsapongó életmódjuk miatt.

Fontos felismernünk a Jagellók utáni átmenet jelentőségét. Egy örökletes monarchiában Henrik ismerte volna az udvar hivatalnokait, és tág mozgásteret lett volna saját emberei kiválasztására. Ez a lehetőség a szabad királyválasztás feltételei között már nem létezett. Henrik átszelte a kontinenst, hogy udvarát olyan emberek irányítása alatt találja, akiket nem ő nevezett ki, akik lehet, hogy nem is támogatták a megválasztását. Ráadásul az állami hivatalnokokat Lengyelországban egész életre alkalmazták, így nemigen tudott Henrik megszabadulni a nem kívánatos nemesektől.

A legfontosabb hivatalnokok Henrik lengyel udvarában a korona marsallja, kancellárja és kincstárnoka voltak. Nem mindegyikük támogatta Henriket. A protestáns Jan Firlej, a korona marsallja egyenesen ellentábor alakított Henrikkel szemben; három napba telt, míg elfogadta a megválasztását. Ő volt felelős a rendfenntartásért, a király biztonságáért, a belügyekért, a királyi audienciákért és követ-ségekéért, a szenátus üléseiért és a királyválasztás megszervezéséért. A másik fontos hivatal a korona kancellárjáé volt. Ő tette rá a királyi pecsétet a dokumentumokra, és ezt még a király aláírása esetén is megtagadhatta, ha törvényellenességet észlelt. Ő készítette a király parlamenti beszédeit, ő volt a királyi udvari bíróság feje, hozzá tartoztak a királyi városok és földek. Henrik szerencséje, hogy Walenty Dembicki kancellár korábban is támogatta.

Henrik nem rendelkezhetett önállóan a jövedelme felett sem, ez Hieronim Buzenskinnek, a korona kincstárnokának a feladata volt. Rá tartoztak az állami pénzügyek, a pénzverés, a hadsereg fizetése, a hadiadó beszedése, a korona földjeinek hasznosítása, a sóbányák jövedelmének felhasználása. Henrik jövedelmét és kiadásait tehát egy állami hivatalnok felügyelte, akit nem ő nevezett ki, s akivel nem volt feltétlenül közeli kapcsolata. A protestáns Buzenski, a Varsói Konföderáció aláírója figyelmeztette is Jean Monlucot, hogy „Henriknek több félnivalója van a nemzettől, mint a nemzetnek az ő szigorától, ha veszélyezteti az életmódot és a polgári szabadságot”. Henrik viszont ragaszkodott hozzá, hogy francia jövedelme fölött maga rendelkezhesen. Henrik küzdelme azt a szélesebb vitát tükrözte, hogy a király jövedelme a királyé-e vagy az államé. Később, 1589–90-ben szétválasztották az állami és az udvari kincstárat, és bizonyos földek és vállalkozások bevételei (például a sóbányákéi) már a király és udvara ellátására szolgáltak; a parlament tartózkodott ezek vizsgálatától.

Feszültség alakult ki Henrik francia kíséretének költségei miatt is. A kíséret 85 franciából, s azok kísérőiből állt, ez legalább 465 lovast, plusz számos gyalogost jelentett. A lengyelek nem biztosították a franciák ellátását Lengyelországig tartó úton, sőt Krakóban sem. Henrik erről csak akkor értesült, amikor zúgolódó honfitársai

március végén hazaindultak. Serwanski szerint Henrik a saját útját készítette elő hazafelé azzal, hogy előre küldte az embereit; a lengyel historiográfia szerint ez is a „menekülési narratívát” támasztja alá. A választásnak tehát komoly költségei voltak, Henrik pedig egyszerűen nem készült rá, hogy saját zsebéből fizessen. Tulajdonképpen előnyös volt hazaküldeni a francia kíséret jó részét, mert Henrik ezzel részben teljesítette Párizsban tett ígéretét.

Mindebből látszik, hogy a királyi udvar a lengyel–litván államapparátusba szorosan beágyazódva működött. Az új uralkodót már kialakult hivatalnoki kar fogadta. Ezért volt szüksége Henriknek egy saját csoportra, ugyanakkor Henrik kiterjedt kísérete igazolta azt a lengyel félelmet, hogy a szabad választások következményeként az udvar idegen intézménnyé változhat. Henrik franciaországi mignon-csoportjának strukturális eredete ide vezethető vissza.

III.

Henrik Franciaországban az étkezések alatt a mignonjaival vette körül magát. Senki nem beszélhetett hozzá, a látogatóknak egy korlát mögött kellett maradniuk. A felháborodott udvaroncok ezeket az „újításokat” idegennek érezték. Henrik számára nehézséget jelentett, hogy nem tudott sem lengyelül, sem latinul, a Szenátusban alig értett valamit. Ezért ebédidőre már elege volt lengyel alattvalóiból és a fordítási problémákból.

Az ételek jegyzékéből és a borok heti elszámolásából láthatjuk, hogy két fajta menüt különböztettek meg: a királyét vagy a franciákét, és a lengyelekét vagy a főnemesekét. Az elszámolás felsorolja, hány ökröt, kost, borjút, őzet, mennyi disznósírt, pulykát, kappant, fajdot, foglyot, mennyi tojást, vaját, körtét, almát és kicsi madarat használtak fel mindkét menüben.

IV.

Henriket több elbeszélés is passzív embernek mutatja, különösen rosszindulatú bírálója volt Swietoslaw Orzelski, a Követek Kamará-

jának tagja. Ez a testület szigorúan figyelte, betartja-e Henrik a Cikelyek feltételeit. Orzelski azt jelentette, hogy amikor a parlament e dokumentumokról vitatkozott, Henrik betegnek tette magát, bezárkózott a szobáiba, és francia társaival kártyázott, francia hölgyekkel szórakozott. Grzybowski ellenben azt írta, a betegség valódi volt, a gyógyszerei is súlyos emésztési zavarait igazolták. Henrik számára szokatlan volt a lengyel böjt, amely kizárta a hús, a tejtermékek és a tojás fogyasztását. A lengyelek sós tengeri halat és egzotikus fűszerekkel ízesített, olajban, vízben főtt halat ettek. Henrik nem tudta megszokni a lengyel ételeket, és durván megtörve a lengyel hagyományt, borjút, kappant, fiatal kecskét és galambokat rendelt a böjt idejére, mindaddig, amíg el nem utazott.

V.

1574 szeptemberében a parlament ismét megkísérelte ráerőltetni Henrikre a nevezetes dokumentumok aláírását. Előzőleg, májusban Henrik a niepolomici királyi vadászkastélyba vonult, Orzelski szerint vakációzni ment. Meglátogatta a wieliczki sóbányát, majd Niepolomicében lovagolt, vadászott, szórakozott, s csak ezután tért vissza Krakkóba. A kirándulás azonban fontosabb volt, mint Orzelski gondolta. Az élelmiszerek elszámolásaiból látszik, hogy fontos személyek tárgyaltak egymással Niepolomicében. Brandenburg-Ansbach örgrófja a porosz hercegség felügyeletének jogára pályázott; Legnica hercege szabadulni szeretett volna a Habsburgok vizsgálódásai elől az adóssága ügyében. Az előkelő vendégek jelen voltak az infánsnő, Anna hercegnő ebédjén. Anna Zsigmond Ágost 15 éves húga volt, Henrik lehetséges jövendőbelije. Ő volt a királyság leggazdagabb asszonya, és nagy volt a befolyása Mazovia katolikus nemességére. Henriknek terveit voltak jelenlévő fivérével, a francia követtel is. A bizonyítékok amellett szólnak, hogy ezen a május 21-diki ebéden Henrik egy nagy katolikus politikai csoportosulást hozott létre a szeptemberi parlamenti ülésre készülvén, és bár hírek érkeztek IX. Károly súlyos betegségéről, fel sem merült benne, hogy elmeneküljön Lengyelországból. Niepolomici

látogatása, amelyre a tudósok kevés figyelmet fordítottak, döntő Henrik *modus operandi*-jának (későbbiekben követett cselekvésének) megértésében.

VI.

Henrik aktívan részt vett az állam külpolitikájában is. A koronázás alkalmával jelen voltak: Magyarország és a Német–Római Birodalom követe, III. Vasa János svéd király és IX. Károly francia király követe, Brunswick hercegnője, Báthory István erdélyi fejedelem, és II. Alexander Mircza, Havasalföld vajdája. Ott tartózkodtak Brandenburg–Ansbach ögrófja, Legnica hercege, a moldvai vajda, a magyar és az erdélyi követek.

Henrik legfontosabb diplomáciai dilemmája az volt, hogy kössön-e szövetséget a krími tatárokkal és az oszmánokkal Moszkva ellen. Henrik a békét választotta IV. Ivánnal. Ezt úgy magyarázták, hogy Henrik már a hazamenekülésre készült, ezért törekedett a status quo fenntartására. Henrik ugyan tárgyalt a moszkvaiakkal, de nem jutott valódi eredményre. A tatároknak megígérte, gondolkodik a Moszkva ellenes háborún. A tatárok végül gazdag ajándékokat kaptak. Az oszmán diplomatával már Henrik távozása után tárgyaltak a lengyelek. Háború Moszkvával, béke a Portával és a tatárok féken tartása benne szerepelt Báthory István *pacta conventa*jában is. Bizonyos, hogy Henrik a niepolomicsei találkozókon igen aktívan dolgozott az unió bel- és külpolitikájának alakításáért.

VII.

Henrik uralkodói stílusát két különböző politikai rendszer és kultúra alakította. A pénzügyi elszámolások új perspektívába helyezik lengyelországi uralkodását. Megérthetjük, milyen napi kihívások érték, milyen kényszer alatt szervezte az udvarát, a bevételeit és kiadásait. Későbbi francia királyi magatartását ezek a tapasztalatok alakították. A „nemesi köztársaság” nagyon kicsi mozgásteret hagyott az uralkodónak, hogy saját képére formálja udvarát. Henrik ragaszkodása

a mignonjaihoz, és félrehúzódo kormányzási stílusa a lengyel–litván államközösség politikai rendszerének hatására alakult ki.

A hagyományos elbeszélések Henrik elmeneküléséről, rövid lengyel uralkodásáról lekicsinylően szólnak. Azt sugallják, hogy Henrik IX. Károly gyors lemondására számított. Holott Henrik nem akarta a jövőjét a bátyja betegségére alapozni. Orzelski a lengyel ügyek iránt érzéketlennek ábrázolta őt, ezzel hozzájárult, hogy „az elmenekülés narratívája” oly makacsul rögzült a lengyel történetírásban. Az elszámolásokból bizonyos, hogy Henrik erős katolikus meggyőződéssel dolgozott a tervein. Menekülése nem előre eltervezett cselekedet, hanem hirtelen válasz volt egy rövid időtartamú válságra. A lengyel korona viselését hosszú időre tervezte, és később is fenntartotta igényét a lengyel trónra, azonban a lengyel–litván nemesség nem tudta vég nélkül tűrni Henrik távollétét, mert a koronának és az udvarnak központi szerepe volt az unió rendi rendszerének működésében.

Katarzyna Kosior: Henry Valois's Court and Elective Kingship in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 1573–1574 (Valois Henrik udvara és a választókirályság a Lengyel–Litván Unióban, 1573–1574) *The Historical Journal*, February, 2021. 1–26. o.

Fodor Mihályné

XIX. SZÁZAD

Az Egyesült Államok korai évtizedeinek külügyi problémái és a nemzetépítés

Az Egyesült Államok korai történelmével kapcsolatosan számos hiányossága van az átlagembernek, aminek nem csupán az idősíkon észlelhető távolság az oka, hanem az a tudományos köd is, ami néha ezt a témát körüllepleti. Emellett a nacionalista történelemoktatás is az egyszerűbb és patrióta értelmezést szereti hangoztatni, ami nem mindig vág egybe azzal, ami a tizennyolcadik század végén valóban megtörtént. Az alapfelfogás szerint a Nagy-Britannia elleni függetlenségi háborúval – aminek halhatatlan ékköve maga az 1776. július 4-i Függetlenségi Nyilatkozat – egy új nemzet született. Azonban ekkoriban még korántsem lehet egységes amerikai nemzetfogalomról beszélni. Az éghajlati viszonyok, a részben ebből adódó termelési módok vagy a kulturális egyediségek következtében egy nagyon is pluralista új állam szerveződött, amiből az egységes nemzeti szellem hiányzott. A következő évtizedek feladata volt ezt az egységes nemzetet megteremteni, hogy a sikeres jövő felé utat meg lehessen tenni.

Jasper M. Trautsch, a németországi Humboldt Egyetem történelemoktatója ezt a nemzeti evolúciót teszi vizsgálatának tárgyává az Egyesült Államok első bő három évtizedében, a függetlenségi háborútól a britek ellen vívott 1812-es háborúig, amit gyakran emleget az amerikai történelem és közlemények második függetlenségi háborúként. Trautsch tézise egyszerű. A pszichológiából jól ismert egyéni és csoportidentitást alapul véve azt hangsúlyozza, hogy mivel nem létezett egységes amerikai nemzet, az alapító atyák és az első évtizedek politikai vezetői tudatos aktív és agresszív külpolitikával teremtették meg azt. Ahogy fogalmaz, „a kezdeti időszakban az ame-

rikai nemzetnek külső ellenségekre volt szüksége, hogy így alkosson nemzeti sajátsgot”. (9. o.) A logika könnyen érthető. Amennyiben ellenségképet sikerül az országon kívül megalkotni, arra egységes fellépés szükséges az országon belül, ami nemzeterősítő jelleggel bír, és ha az Egyesült Államoknak sikerül önmagát meghatározni a külföldi erőkkal – elsősorban európai hatalmakkal – szemben, azzal megteremthető egy szilárd amerikai nemzet alapja. Így már sokkal nagyobb sikerrel vághat neki az új nemzet a történelmi útnak. Más szóval a külpolitika teremti meg a belső kohéziót, a nemzeti együttléte, a patrióta amerikai közösséget.

És valóban nem kellett hozzá nagy belátás, hogy a fiatal Egyesült Államoknak sikeresen kell rendeznie a külkapcsolatait, illetve az abból adódó hátrányokat a sikeres boldoguláshoz. Nagy-Britannia, Franciaország, Spanyolország és az őslakos indiánok mind-mind gátolták az amerikai kereskedelmet, terjeszkedést, sőt, még nemzetbiztonsági veszélyt is magukban hordoztak. A britek gyakorlatilag nem ismerték el az új államot és továbbra is erődöket tartottak fenn annak területén, ráadásul arra biztatták az indiánokat, hogy azok álljanak ellen az amerikai telepések nyugati terjeszkedésének. A franciák – az angolokhoz hasonlóan – nem nyitották meg a Karib-térségben a kereskedelmi kikötőket az amerikai hajók előtt. A spanyolok a Mississippin akadályozták az amerikaiak tengerre való kijutását, így fojtotgatva azok kereskedelmét, amiből nemzeti vagyonuk elsősorban származhatott.

A szerző könyvében elsősorban Angliára és Franciaországra koncentrált. Ennek oka az, hogy ez a két európai hatalom volt egyfelől akkora méretű veszély, ami könnyen életre tudott hívni egy nagyobb fokú amerikai közösségi szolidaritást a kívülről érkező fenyegetés ellen, illetve ezek voltak azok a nemzetek, amikkel összemérhette és össze is akarta mérni magát a formálódó amerikai nemzet: ők jelentették igazán azt a „másikat”, ami minden szempontból megmutathatta az amerikaiaknak, kik is ők valójában. Be kellett bizonyítani, hogy az amerikaiak felérnek az európai civilizációhoz. Azt is érdemes megemlíteni, hogy belül is volt „másik”: az indiánok és a néger rabszolgák tradicionálisan erősítették a sokszínű fehér lakosságban

az egységet vagy szolidaritást. Nem véletlen, hogy az USA 1787-es második alkotmánya nyomán kialakult államegység nem terjesztette ki ezen népcsoportokra az állampolgárságot: az Egyesült Államok a szabad fehér emberek országaként indult.

A szerző metodológiája az újságcikkekre – mint publikus – és diplomáciai eszmecserékre – mint magánszférába tartozó információra épít. A kettő ugyanis szorosan összefügg egymással. Az egységes nemzeti öntudat alakítói leginkább az újságok voltak, amelyek száma megsokszorozódott a köztársaság első három évtizedében. Ezek – a szintén hatalmasan fejlődő úthálózat segítségével – gyakorlatilag összekötötték az ország lakosságát. Ezért az első kategóriában (újságok) az egymásnak feszülő álláspontokkal körvonalazódik a születő amerikai nemzeti önmeghatározás, míg a másodikban (diplomácia) a szélesebb értelemben vett külpolitikacsinálók gondolatai világítanak rá, hogyan kívánták az amerikai politikusok a nemzetet meghatározni európai riválisaival szemben. Az újságok hasábjain kibontakozó közvélemény hatással volt a döntéshozókra is, hiszen le tudták mérni, mit támogat, illetve mit ellenez az amerikaiak többsége. A hivatalban lévők pedig sokszor saját írásaikkal – legtöbbször álneven – próbálták befolyásolni a közhangulatot. Ez utóbbi csoport a kibontakozó külpolitikai válsághelyzeteket – különösen a brit és francia vonatkozásban – használta fel saját belpolitikai bázisa megerősítésére és mozgósítására. A szerző hat időrendi fejezetben mutatja be az új alkotmánytól egészen az 1812-es háborúig az előbb említett nemzeti öntudat kialakulását és fejlődését, és hogyan próbálták ezt a döntéshozók és az újságok alakítani és saját szájuk íze szerint formálni.

Az első ilyen tematikus fejezet a francia forradalom alatti időszakban tárgyalja az amerikai öntudatot és a megjelenő politikai ideológiákat. Az új alkotmány első éveiben a köztársaság és benne a kormány értelmezése egyre jobban kezdett két ideológiai csoportosulást létrehozni: a föderalistákat és a republikánusokat. Ezek a legtöbb szempontból nem tekinthetők a modern politikai pártokhoz hasonlatosnak, de ideológia téren éles különbség volt köztük, és emiatt protopártokként kell értelmezni őket. Míg a föderalisták – Alexander Hamilton és John Adams vezérlésével – egy elitista, a

tömegdemokráciában veszélyt látó és a külpolitikában Nagy-Britannia kegyeit kereső csoportosulás volt elsősorban Új-Angliában és a városokban, addig a republikánusok – Thomas Jefferson és James Madison voltak az idelógok – inkább a farmerekre, városi kézművesekre és vidéki népességre támaszkodtak, és brit-ellenességük heves volt. A francia forradalom gyakorlatilag egybeesett ezeknek az ideológiai frontvonalaknak az elmélyülésével, és Trautsch úgy érvel, ez a külpolitikai krízis hozta ütközőpontra a két ellentétes tábor amerikai azonosságát meghatározó képét – és teremtett egyben kibékíthetetlen és áthidalhatatlan különbséget közöttük. Noha 1789-ben, a francia forradalom kitörésekor szinte minden amerikai egyöntetűen örült a francia eseményeknek, hiszen abban saját példájuk követését látták, a forradalmi terror elmélyülésével a belföldi amerikai ideológiai szakadék szélesebb lett, mint valaha. A föderalisták a radikálizálódásban és forradalmi túlkapásokban inkább veszélyt láttak, és most már ideológiai meggyőződésből is a britek mellé álltak, akik ekkor már háborút vívtak Franciaország ellen. A republikánusok azonban pont a radikális francia lépésekben látták azt, amit szerintük saját hazájukban elmulasztottak: nagyobb egyenlőséget teremteni a különböző társadalmi rétegek között. Ugyanakkor a franciákat megtámadó britek – akiket persze azelőtt sem szívteltek – deklarált ellenségei lettek a republikánus tömörülésnek. Így hát az egymásnak feszülő ideológiai felek a kibontakozó európai háború kimenetelét összekötötték saját otthoni boldogulásukkal. Ráadásul, mindkét pártkezdemény „saját politikai krédóját kívánta az amerikanizmus egyetlen valódi megvalósulásaként bemutatni”. (60. o.) Így vált egy messzi földön vívott háború az amerikai önmeghatározás mozgatórugójává a fiatal Egyesült Államokban.

A következő fejezet az elsőben felvázolt probléma egyenes folytatása. Az angol–francia háború, illetve a belpolitikában kialakult törésvonalak mentén megfogalmazott külpolitikai irányzatok ellentétes irányba húzták az Egyesült Államok külpolitikáját. Ez annál is inkább volt lehetséges, mert a törvényhozás inkább republikánus kezekben volt, míg George Washington jobbára a föderalisták szellemi vezetőjére, Hamiltonra hallgatott, de ugyanakkor nem akarta elide-

geníteni a külügyminiszter Jeffersont sem. Washington békéltető és egyensúlyt kereső politikája viszont csak félsiker volt, és továbbra is nyitott kérdés maradt, hogy melyik politikai csoportosulás lesz képes az amerikai nemzeti öntudatot és identitást meggyőzőbben képviselni az amerikaiak számára. Washington végül – Hamilton hatására – semlegességet hirdetett az európai hadviselőkkel szemben, de ez csak félmegoldás volt, mert egyrészt „sem a föderalisták, sem a republikánusok nem támogatták a semlegességi politikát”, másrészt pedig az újonnan érkezett francia követ a hivatalos amerikai semlegességi politika ellen dolgozott – republikánus támogatással. (75. o.) Miután ez az ügy is elült, a republikánusok a gazdasági terepre terelték aktivitásukat és háborút akartak kiprovokálni Nagy-Britanniával. A föderalista ellenlépés John Jay Londonba küldése volt, amelynek fő célja a britekkel való ellenséges viszonyok elsimítása és a kereskedelmi viszonyok rendezése volt. A semleges nemzetek jogai mellett az 1783-as békeszerződés bizonyos pontjait még mindig nem teljesítették a felek, így ez is tovább terhelte az amerikai–brit viszonyt. Az 1794 novemberében aláírt szerződést a következő nyáron ratifikálta az amerikai törvényhozás. Az USA-nak kedvező szerződés némileg meglepő módon hatalmas belpolitikai vihart kavart, de ahogy Trautsch érvel, a szerződést „a föderalisták és republikánusok közötti csata keretén belül kell vizsgálni, ami az amerikai identitás meghatározása miatt dúlt”. (87. o.) Számos korabeli újságcikkkel és a kiemelkedő politikai vezetők egy-egy levélrészletével Trautsch jól mutatja be, hogy a valódi küzdelem a hazai „hogyan tovább?” köré szövődött, aminek az alábbi külpolitikai sarokpont adta az egyik alapját: az Egyesült Államok Franciaországgal vagy inkább Nagy-Britanniával képzelel el jövőjét a nemzetközi szinten? S mivel a republikánus háborús uszítás a szerződés következtében tarthatatlanná vált, ráadásul a megállapodás rövid időn belül kedvező fordulatot hozott az Egyesült Államoknak, a közvélemény, sőt számos republikánus is mögé állt. Noha a föderalistáknak sikerült megnyerni egy fontos ütközetet a nemzeti identitásért folytatott küzdelemben – amelynek a külpolitikai krízis adott keretet – sikerük nem volt hosszú életű.

A következő két tematikus fejezet tulajdonképpen egy egységet képez. Trautsch a sokszor elfeledett kvázi háborút (1798) hozza példának, amikor is a franciákkal vívott tengeri kölcsönös adokkapok a szerző szerint a John Adams (és Hamilton) vezette és hatalmon lévő föderalistáknak volt köszönhető, akik egy franciaellenes amerikai nacionalizmust próbáltak így megerősíteni. Így meg lehetett szabadulni a nyomasztó francia szövetségtől, amit még a függetlenségi háború alatt kötöttek, illetve a belpolitikában sarokba lehetett szorítani a republikánusokat, hiszen az ellenséget senki sem támogathatja a nemzettel szemben. A két ország között megkezdett tárgyalások azonban nem hozhattak érdemi eredményt és a konfliktus végül a nem deklarált kvázi háborúhoz vezetett, amelynek nyomán megszületett az addig csak embrió állapotban lévő amerikai haditengerészet. De a könyv szempontjából fontosabb, hogy a föderalistáknak sikerült elkerülni, hogy a francia politikai modell esélyt kapjon az Egyesült Államokban. Ahogy Trautsch fogalmaz, „az Adams-kormány föderalista vezetői provokálták ki a kvázi háborút azért, hogy Amerikát leválasszák Franciaországról, aláássák az amerikai identitás frankofil meghatározását és így diszkreditálják a demokratikus egalitáriánizmust, amit a francia forradalom jelképezett”. (126. o.) És valóban, a nem deklarált háború elégségesnek bizonyult ahhoz, hogy a legtöbb republikánus elpártoljon Franciaországtól és támogassa a föderalistákat azok nemzetvédő munkájában. Ettől még a két ellentétes politikai csoportosulás közötti feszültség nem csökkent, csupán a francia példa vagy ellenpélda került ki a közbeszédből – az amerikai identitás kérdése továbbra is megmaradt. És mivel a föderalisták egyre inkább nyíltan a britek pártjára álltak a franciák elleni háborúban, annak ellenére, hogy 1799 folyamán a francia veszély megszűnt, a republikánusok őket vádolták nemzetellenességgel, az igazi amerikanizmus feladásával és elárulásával. Ennek a vége a republikánusok győzelme lett az 1800-as választásokon, aminek nyomán Thomas Jefferson került az elnöki hivatalba.

A két zárófejezet megint együtt jár körül egy újabb témát a már megismert koncepció alapján. Ezúttal viszont már egy deklarált hábo-

rút vizsgál az amerikai önazonosság meghatározásának szempontjából, illetve annak belpolitikai eredőjéről és vonzatáról. A britek ellen vívott 1812-es háború egyben gyakorlatilag a föderalistáknak a politikai színtérről való eltűnését is jelentette. A háborúhoz vezető utat Trautsch megint elsősorban a pártok eltérő külpolitikai felfogásban keresi és találja meg. A hatalmon lévő republikánusok szinte minden brit lépést támadó manővernek fogtak fel, akár volt alapja ilyen elképzeléseknek, akár sem. És legyen szó az indiánok fegyveres felkeléséről, az Európába irányuló amerikai kereskedelem feltartóztatásáról, és különösen az amerikai hajókra szökött brit matrózok ismételtlen a korona zászlaja alá való erőszakos beállításáról – a republikánusok ezt mind az Egyesült Államok elleni agresszív lépésként interpretálták. És mivel a föderalisták a britekkel való kiegyezést keresték, ezért most ők voltak annak a vádnak a kereszttűzében, hogy kiárúsítják a nemzetet. A republikánus britellenes nézőpont miatt a helyzet addig fajult, hogy a háború elkerülhetlenné vált – nem azért mert Nagy-Britannia ezt akarta, hanem mert az amerikai közvélemény provokálta azt ki. Így a britekkel való elmérgesült helyzetért felelős Jeffersont követő James Madison elnöknek nem volt más választása, mint háborús deklarációt javasolni a Kongresszusnak 1812 kora nyarán. Az amerikai fél (a republikánusok) persze úgy érezte, a háborút a britek provokálták ki, de valójában helyesebb Trautsch állítása, miszerint „az amerikai köztársaság volt, amelyik a háborút kereste, nem a brit királyság”. (213. o.) A háború következtében viszont a korábbi helyzet ismételte önmagát – de ezúttal fordított előjellel. Most ugyanis a republikánusok határozhatták meg, hogy mit is jelent az amerikai identitás, aminek fő sarokköve számukra az ország Nagy-Britanniától való teljes leválasztása volt. Úgy gondolták, így lehet egyrészt szabad utat engedni saját liberálisabb felfogásuknak, s mindegyeszerre teljesen ellehetetleníteni a föderalistákat, akiket árulóknak állítottak be az ország élet-halál harcában. Taktikájuk viszonylag egyszerű, de hatásos volt: „Azzal, hogy a briteket összekapcsolták a feketékkel és az indiánokkal, és az 1812-es háborút faji háborúnak tüntették fel, a republikánusok hiteltelenné tették korábbi anyaországukat, erős nyomást helyeztek a föderalistákra, hogy azok felhagyjanak brit kö-

tődésükkel, és sikeresen egyesítették a nemzetet a háború mögött”. (236. o.) Ráadásul a háború kimenetele amerikai vereséggel kecsegtetett, ami szintén erősítette a hazai kohéziót. A háború végül a genti békével zárult, ami semmilyen komoly következménnyel nem járt és visszaállította a háború előtti viszonyokat, viszont politikai értelemben végérvényesen elcsatolta az amerikaiakat Nagy-Britanniától. Diadalmaskodott egy liberális, egalitárius nézőpont a belpolitikában, és némileg érdekes módon a korábbi anyaországgal is egyre javult a kapcsolat a tizenkilencedik század során.

Traitsch végeredményben arra jut, hogy a két háború arra volt jó, hogy egyrészt a hatalmon lévő pártok az észlelt idegen veszély tükrében megpróbálják meghatározni az amerikai identitást, és egyúttal leválasszák az Egyesült Államokat Európától. Ennek sikere abban mutatkozott meg, hogy 1815-re diadalmas nemzeti láz volt tapasztalható Amerika szerte, és megalapozta a két-féltekés amerikai hozzáállást a nemzetközi ügyekhez: a keleti félteke Európához tartozik, de a nyugati felett csak az Egyesült Államoknak van joga lépéseket tenni, hogy a béke fennmaradjon. Ironikus módon, teszi hozzá a szerző, onnantól, hogy a külföldről érkező feltételezett veszély hatására kiforrott az amerikai öntudat és az abból fakadó nemzeti egység, a békés évtizedek alatt az amerikaiak hamar egymásban találták meg a hibát: nemsokára a rabszolgaság került a viták központjába és megszilárdult az Észak-Dél szembenállás. Az amerikai társadalom magán belül észlelte a veszélyt – az ellentétes politikai csoportosulásokban –, és ez nemsokára szétszakadáshoz és polgárháborúhoz vezetett.

Traitsch hatalmas másodlagos irodalom mellett elsősorban a korabeli újságcikkekre és a diplomáciai magánlevelezésekre támaszkodik gondolatainak alátámasztására. Minden fejezetben képi illusztráció is van – korabeli alkotások, rézkarcok, karikatúrák, amik jól illusztrálják az adott fejezetben tárgyalt politikai hangulatot. A könyv megerősíti a régi tézist, miszerint a külpolitika elsősorban a belpolitikától függ, azzal van szoros összefüggésben és nem valamilyen vákuumban létezik. Az amerikai köztársaság korai évtizedeiben ez hangsúlyozottan tetten érhető, és ezt mutatja be a szerző remek narratív eszközökkel. Noha néha talán túlságosan elnagyolt egy-egy

epizód esetén az érvrendszer, és apróbb dolgokat figyelmen kívül hagy (leginkább azzal, hogy a korai pártokat túlságosan monolitikusnak állítja be, ahol szinte nem is voltak nézetkülönbségek) a könyv egy percig sem unalmas, és a számos információ ellenére végig lendületes. Rengeteg remek meglátással tarkítva az Egyesült Államok korai történelmének egy fontos történetét meséli el, aminek tanulságai még ma is érezhetőek – nem csak az Egyesült Államokban, de a világban bárhol.

Jasper M. Trautsch: *The Genesis of America. US Foreign Policy and the Formation of National Identity, 1793–1815*, (Amerika születése. Az Egyesült Államok külpolitikája és a nemzetépítés – 1793–1815) Cambridge, Cambridge University Press, 2018. xiv + 314 o.

Peterecz Zoltán

A pénzvilág augurjai a XIX. századi Németországban

A német történelem kiváltképpen népszerű téma, ugyanakkor a német újságírás és a média történetének feldolgozása – kifejezetten a Német Császárság korára vonatkozóan – még számos kutatási lehetőséget kínál. Különös módon az egységet megelőző néhány évtized, illetve az 1871. évet követő időszak feltárása mutat hiányosságot a pénzügyi hírlapírói tevékenység, a magatartás és a professzionalizáció feltárásában. A korszakban meglehetősen fontos közvéleményt formáló tényező szerepét a sajtó töltötte be, amely a politika mellett a gazdasági, pénzügyi folyamatokra is hatással volt. A pénzügyi újságírásban rejlő potenciálra később a hatalom, és a politika is ráeszmél, majd saját céljaira kezdi felhasználni.

A recenzált mű, *Robert Radu: Auguren des Geldes. Eine Kulturgeschichte des Finanzjournalismus in Deutschland 1850–1914 (A pénz augurjai. A pénzügyi újságírás kultúrtörténete Németországban 1850–1914)*, amely többek között ezen felvetésekre is reflektál, a Vandenhoeck & Ruprecht kiadó gondozásában a Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft sorozatának 224. köteteként jelent meg 2017-ben. A kötet szerzője Robert Radu, aki a norvégiai stavangeri egyetem tudományos tanácsadója. Radu hasonló című disszertációját sikeresen védte meg a rostocki egyetemen 2014-ben, s értekezésének átdolgozott változata ez a kötet.

Radu monográfiája szerfelett fontos hozzájárulást jelent a német médiatörténet kutatásához, amely eddig szinte teljesen elhanyagolta a pénzügyi újságírást és annak gyakorlatát. Így Radu monográfiája nemcsak a média-, illetve sajtótörténészek számára, hanem a politika- és a gazdaságtörténet művelőire is fontos hatással lehet. A kötet címválasztása kreatív és találó, hiszen a tőzsdével, pénzügyi-

cal kapcsolatos újságírói tevékenységet az augurokéhoz, az antik római vallás papi tiszttségét betöltő férfiakhoz hasonlította, akiknek a fő feladata a madárjósítás volt. A szerző bevezetőjében kifejti, hogy könyvét a 2008-ban kirobbant gazdasági válság ihlette. Pontosabban a médianak a válságra adott válasza fogalmazta meg benne annak igényét, hogy megvizsgálja a sajtó szerepét az 1850 és 1914 közötti németországi viszonylatban.

Radu kötetének elkészítéséhez kutatásokat folytatott a bostoni Baker Library–Harvard Business School, Bundesarchiv–Berlin-Lichterfelde, Geheime Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, Historisches Archiv der Deutschen Bank, Institut für Stadtgeschichte Frankfurt am Main, Landesarchiv Berlin, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes és végül, de nem utolsó sorban a Redaktionsarchiv DuMont-Schauberg archívumaiban.

Maga a mű négy szakaszra oszlik. Az elsőben a német pénzügyi újságírás fejlődése követhető nyomon a 19. század első felének kezdetétől annak kibontakozásáig, a további három fejezet az 1850 és 1914 közötti időszak vizsgálatával foglalkozik: az alkotás (1850–1879), a politizálás (1880–1896) és a professzionalizmus (1897–1914) egységeiben.

Az első fejezet az 1850 előtti tőzsdei üzletágban résztvevő „fogyasztói társadalom” bővülésével foglalkozik az államkötvények növekvő terjedése és a vasúti részvények emelkedése miatt. 1850 előtt az államkötvények és értékpapírok megjelenésére egyre szélesebb körben kezdtek felfigyelni, de ekkor még a kibocsátás a bankra, a kereskedőre és a független befektetőre korlátozódott. Megjelent az első pénzügyi kommunikációs média, amely hozzáférhetővé tette az árakat. A XIX. század elején elérhető publicisztikák kezdtek feltűnni, megtagadva a régi pénzügyi eliteket, akik ezt információs monopóliumként alkalmazták. Ez az árinformáció-szolgáltatás új befektetői csoportok igényeit szolgálta, akiket korábban kizártak a hagyományos információáramlásból, amely a tőzsdei kereskedelemben való fokozott részvételt okozta – fogalmazta meg Radu. Az újságok azonban még nem foglalkoztak kritikus pénzügyi újságírással, hanem azon túl, hogy a termékek árait, a tőzsdei árfolyamok híreit közlik a

nyilvánosság számára, a gazdasági témákról szóló, legfeljebb erkölcsi kritikával kiegészített tudósítások reprodukciójára szorítkoznak.

A második fejezet a pénzügyi újságírás kialakulását mutatja be 1850 és 1879 között. Az 1850-es években a tőzsdei kereskedésben való részvétel olyan szintet ért el, hogy az állandó pénzügyi sajtó képes volt megalapozni önmagát, és a napilapok professzionalizáltak üzleti szekciójukat, ami viszont egyéb köröket is befektetésre ösztönzött. Németországban a pénzügyi kommunikációs miliőben megjelentek azok a lapok – Bank und Handelszeitung (1853), Aktienär (1854), Berliner Börsen-Zeitung (1855), Frankfurter Handels-Zeitung (1856), Berliner Börsen Correspondenz (1857) – amelyekben nyilvános diskurzust lehetett folytatni pénzügyi témákról. A pénzügyi újságírói terület szereplői már nem csak a múlttól akartak beszámolni az árfolyamokat közlő táblázatok segítségével, hanem bővíteni kívánták az információkhoz való hozzáférők körét, ezen túl objektíven értékelték a jelen gazdasági folyamatokat, s ami még ennél is fontosabb és újdonságot jelentett a korábbi gyakorlathoz képest az, hogy előrejelzéseket kínáltak a jövő pénzmozgásait illetően. Ezáltal a napi sajtó hasábjain megjelenő információ segítséget nyújtott a hitelfelvételhez, ami arra készítette az újságírókat, hogy tematikusan összefonják a napi politikai és pénzügyi kérdéseket. Ebben a formában a pénzügyi sajtó differenciálódása és a forgalom jelentős növekedése volt tapasztalható az 1873-as pénzügyi krachig tartó időszakban. Az 1850 és 1879 közötti érában a pénzügyi újságírók csak kisebb részben kerültek ki a tudományos közegből, sokkal inkább a volt kereskedők és banki alkalmazottak köréből pártoltak a sajtóhoz. Ez egyfelől nemcsak a szaktudást, hanem a szakmai körökkel való kapcsolattartást is biztosította, ami fontos volt az újságok számára. Az információcsere Németország nagyvárosaiban – mint Berlin és Frankfurt am Main – már nem csak a banképületekben és éttermekben zajlott, hanem a századfordulóra a tőzsdepaloták melletti lokálok biztosították a meghitt csendességet a „do ut des” elv alá eső beszélgetésekhez a sajtó munkatársai és bankárok között.

A pénzügyi újságírók számára a tőzsde specifikus helyszínéül szolgált a kapcsolattartásnak, amit munkásságukban szintén egyre

nagyobb mértékben használtak fel. Itt azonban nemcsak információ-cserére, tapasztalatok és hangulatok megragadására volt lehetőség, hanem a kritikusok is találkoztak kritikákkal, amely bizonyos esetekben kézzelfogható vitákhoz vezetett. Ennek üzenet-jelentősége volt, nevezetesen az, hogy az újságírók legyenek óvatosak azokban a kritikáikban, amelyeket megjelenítenek. A távíró a pénzügyi sajtó másik információs eszköze volt, amely biztosította, hogy a világ minden tájáról származó információk – különösen a tőzsdei árfolyamok – mindig naprakészek legyenek. Az induló válsággal a sajtó és a pénzügyi piac szereplői közötti szoros kapcsolat kritikák kereszt-tüzébe került. Az újságok tulajdonosi köre által ellenérték fejében kiadott prospektusok és hirdetések presszionálták a kiadókat és az újságírókat, ami nem igazán mozdította elő a kritikus újságírást.

A szerző a harmadik fejezetben a XIX. század utolsó harmadában az újságírás átpolitizálására fókuszál. Így bemutatja az 1880 és 1896 közötti időszakban a téma szempontjából, valamint Radu által fontosnak tartott eseteket Németországban. A nyilvánosság terének bővülése, szélesedése a XIX. század utolsó harmadában az iparosodással és a pénzügyi globalizációval párhuzamosan zajlott. A korábban független és önálló pénzügyi piacok egyesülni kezdtek, lehetővé téve ezzel a tőke forgalmát az egész világon. A pénzügyi sajtó olvasása nemcsak a befektetők számára volt fontos, hanem a különböző bankok és a kormány is egyre nagyobb figyelmet fordított azokra, különösen külföldön történő befektetés esetén. Az üzleti, gazdasági világ a hírlapokon keresztül áttekinthetővé vált, egyúttal bizonyos befektetések kapcsán a hajlandóság és a döntések alapját is jelentették. A pénzügyi újságok már az 1870-es években fontos pozíciót töltöttek be, mikor is a nagyközönség rájött arra, hogy akár egy egész nemzetgazdaság függhet a tőzsdétől. Az újságcikkek szinte kizárólagos információforrássá váltak a globális és a hazai fejleményekről, és különösen érdekes volt a többi pénzügyi szereplő beszámolója és mérlege. A sajtót a német kormány is nyomon követte, hiszen az újságírók kísérelték meg meghatározni a pénzügyi napirendi pontok kijelölését. Ugyanakkor a kormány megpróbálta befolyásolni a sajtó gazdasági „véleményét” azzal, hogy továbbította az információkat

az elvhű újságíróknak, kész cikkeket küldött a szerkesztőségekbe, és hírlapokat alapított. Az állami hivatalok is egyre inkább gazdasági kérdésekkel kezdtek foglalkozni, bár a tiszta liberalizmus ideológiája azt diktálta, hogy az állam ne avatkozzon be a piaci eseményekbe.

A kormány azon kísérletei, hogy a pénzügyi sajtót saját céljaira ki-sajátítsa, már korlátokba ütközött, amit jól mutat be Radu az orosz-orosz kötvények példáján keresztül. Azért, hogy érzékeltesük a mennyiséget, egy számítás szerint a német tulajdonban lévő orosz államkötvények mértéke 1887-ben meghaladta a két milliárd német márkát. Még ha a sajtó egy része részt is vett Bismarck oroszellenes intrikáiban, a kampány végül sikertelen volt, és a Kölnische Zeitung saját szempontjából rontotta hírnevét. Az 1893-as görög államcsödre adott médiareakció példája ezzel szemben azt mutatja, hogy a pénzügyi sajtó hogyan vetette fel kérdésként a német kisbetétesek veszteségeit, mert az eladásösztönző hatást keltett. Ugyanakkor a sajtó arra kényszerítette a birodalmi kormányt, hogy tegyen lépéseket a német befektetők védelmének érdekében. A kormány ez esetben inkább a sajtó foglyára hasonlított, mintsem cselekvéseiben szabad entitásra. Végül a fejezetben utolsó egységként tárgyalt olasz államkötvények zuhanása egyértelművé tette az 1890-es évek elején, hogy a pénzügyi sajtót nem lehet politikailag ellenőrizni. A sajtónak önálló és hatalmas lendülete van, és kétség esetén a létjogosultság ellen és az olvasói érdekek mentén dönthet. Mindhárom Radu által elemzett példa szemlélteti a pénzügyi újságírás robbanásszerű politikai jellegét és erejét.

Végül a pénzügyi újságíró tevékenység is átpolitizálódott, így a pénzügyi sajtó magatartása és annak a század végi hatásai ismét nyilvános vita tárgyát képezték. Így óhatatlanul felmerült a kérdés, vajon az újságírók korrumpálhatók-e a bankokon keresztül? Ezen felvetéssel összefüggésben megjelent a gondolat, hogy a pénzügyi sajtó közfeladatot lát-e el, s amennyiben igen, úgy annak jogi környezetét szabályozás alá kellene vonni. Erre a kormány kísérletet is tett az 1896-os tőzsdei törvény formájában, amely ugyan közéleti szerepet szánt az újságíróknak, azonban a törvény paragrafusai, amelynek a pénzügyi újságírói szereplők viselkedését kellett volna egységesítenie, kevésbé volt alkalmazható.

A negyedik és egyben utolsó fejezet a pénzügyi újságírás és az újságok professzionalizálódását mutatja be 1897 és 1914 között. Ez a folyamat magába foglalta a teljes munkaidős újságírásra való átállást és a más szerkesztőkkel való lelki és gondolati azonosulást. Ehhez járult még a levelezési hálózat bővítése Németország-szerte és külföldön egyaránt. A berlini sajtó például igyekezett felgyorsítani termékei előállítását és terjesztését, és a szerkesztőségek a napon-ta többször megjelenő újságok kiadási ritmusát a világszerte tartáshoz igazították. A hírek fokozott áramlásából eredő gyorsulást a pénzügyi újságírók is megtapasztalták, akiknek feszültsége a professzionalizáció negatív következményének tűnik. Ugyanakkor a pénzügyi újságírók nyilvános funkciójukra hivatkozva küzdöttek azért, hogy mint a tözsdelátogatók külön csoportjaként elismerjék őket. Az emancipáció a „pénzügyi újságírói identitást” ösztönözte és erősítette őket saját szakmai szerepük fejlesztésében, valamint felvetette az újságírói szakma jogi és nyilvános elismerésének igényét. Bizonyos mértékig a professzionalizálás egyik alappillére egy olyan szakmai ethosz kialakulása volt 1911-ig, amelyet a pártpolitikai elhivatottságú pénzügyi újságírók is támogattak. Ez akkor is igaz volt, ha szakmai felkészültségük és felfogásuk tekintetében az újságírók között volt némi különbség. Az újságírókat – persze csak képletesen szólva – Radu a művében a tözsde kulijainak nevezte. A szabványosítás ugyanakkor a saját szabályok megsértésének nyilvánosságra való hozatalára vonatkozó következményekkel is járt. A professzionalizáció további alapköve a képzések egységesítése volt, ami jelentősen eltért a korábbi évtizedek gyakorlatától. Az újságírói szakmának végül sikerült elérnie az informális professzionalizálódást az önkéntes önszabályozáson keresztül az újságírói szövetségek és klubok segítségével. Ezt a folyamatot támogatta az oktatás kiterjesztése is, és nem utolsósorban a növekvő szakirodalom, amely ötvözte a gyakorlati információkat az elméleti reflexiókkal, illetve etikai elvek megfogalmazásával.

Radu a pénzügyi újságírás 1850 előtt elért szintjét feltehetően kevéssé értékeli, az 1850 és 1914 közötti időszakhoz képest. A tartalmilag összefüggő és összefonódó szerkezet ellenére, amely az olvasó

számára az összes fejezetben közös színt képez, az utolsó fejezet mégis a hiányosság érzetét kelti, mert az elbeszélést egyre csökkenő számú konkrét példával színesíti, amellyel a szerző egyébként ügyesen ábrázolja a pénzügyi újságírást. Ugyanakkor az egyes fejezetek alapos betekintést nyújtanak a pénzügyi újságírást gyakorlatába és működésébe, különös tekintettel a politikusok arra irányuló kísérleteire, hogy a médiát saját céljaikra használják fel. Ennek ellenére érdemes lett volna az újságírók mindennapi életét elemzés alá vonni. Érdekes képet festene egy esettanulmány egy konkrét újság példáján keresztül, amelyben képet kaphat az olvasó arról, hogy a vállalatok milyen módon vásároltak pozitív szerkesztőségi cikkeket reklámok egyidejű elhelyezésével. Ebből a szempontból úgy tűnik, hogy a pénzügyi újságírást 1850 és az első világháború közötti története további teret enged a kutatásnak.

Mindazonáltal Robert Radu úttörő könyve magas színvonalú történelmi monográfia, amely a történészek mellett az újságírást, a közgazdaságtant és a politikatudományt is megközelíti, és kiterjedt tudományos apparátussal kínál bepillantást a pénzügyi és a médiatörténet mélyreható tanulmányozásába.

A kötet terjedelmét tekintve összesen 382 oldal, amelyben számos kép, illusztráció kapott helyet, többek között újságokról, prospektusokról és karikatúrákról. A szövegben három táblázat is szerepel, a kötet legvégén pedig négyoldalas névmutató és háromoldalas sajtómutató található. Az ismertetett kötetet ajánlom minden olyan olvasó számára, aki érdeklődést mutat a német történelem, különösképpen a sajtótörténet iránt.

Robert Radu: *Auguren des Geldes. Eine Kulturgeschichte des Finanzjournalismus in Deutschland 1850–1914. (A pénz augurjai. A pénzügyi újságírást kultúrtörténete Németországban 1850–1914)*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, 2017. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, Band 224), 382 o.

Kárbin Ákos

Harc az információért és a szállításért: Európán kívüli konfliktusok a magyar állam és az osztrák–magyar külügyminisztérium között

1867-ben a kiegyezéssel új politikai struktúra jött létre a Habsburg Birodalomban. A duális államban a külpolitika az ún. *közös ügyek* egyik összetevője, irányítását pedig a közös külügyminisztérium és a közös külügyminiszter látta el. A külügy uralkodói felségjog volt, amelyet az uralkodó az általa kinevezett külügyminiszteren keresztül gyakorolhatott.¹ A *Ballhausplatz* feladata volt a kereskedelmi szerződések megkötése is. Ausztria és Magyarország között a konfliktusok nem maradtak el. A történettudomány vizsgálódásainak fókuszába számtalanszor került az ún. gazdasági kiegyezés és a véderővita körüli kérdések értelmezése. A magyar képviselőház is sérelmezte, hogy a külpolitika irányvonalának meghatározásában az országgyűlés nem vehetett részt. A három közös miniszter közül a külügyminiszter rendelkezett a legszélesebb jogkörrel, azonban egyes törekvéseit a magyar állam gátolhatta. *James Callaway* tanulmányának fókuszába egy olyan történeti problematikát helyezett, amelyet a történettudomány gyakran vizsgált. Ausztria és a közös külügyminisztérium, valamint Magyarország ellentétes nézőpontjait, konfliktusait Európán kívüli kontextusban vetette papírra, amelynek térbeli keretét Marokkó és Mexikó jelentette. Ez a megközelítés azonban újdonság történetírásunkban.

James Callaway történész, jelenleg a New York University Történelmi Intézetének doktorjelöltje. Disszertációjában azt vizsgálja, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia klasszikus diplomáciai gondol-

1 KOZÁRI MONIKA: *A dualista rendszer (1867–1918)*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2005. 67. o.

kodását hogyan alakította át az Egyesült Államokba történő tömeges kivándorlás a XIX–XX. század fordulóján. A tanulmány rendkívül sokrétű primer forrásokra épített. A szerző feltárta a *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*, a *Državni arhiv u Rijeci*, a *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára* dokumentumait, amelyek között hajózási útvonalak irataira, beszámolókra, diplomáciai levelezésekre, konzuli jelentésekre, a magyar miniszterelnökség dokumentumaira és kereskedelmi jegyzőkönyvekre való hivatkozásokkal találkozhatunk. A levéltári kutatások mellett publikált forráskiadványok szövegeit és kortárs feljegyzéseket, sajtóorgánumokat vizsgált. Az elsődleges forrásokat széles spektrumú szakirodalommal egészítette ki, ahol az angol és német nyelvű kötetek, tanulmányok mellett magyar nyelvű szakmunkákat is felhasznált.

A tanulmány tartalmilag öt egységre tagolható. A *Bevezetésben* Callaway konkrét példával mutatta be a tanulmány központi tárgyát. *Gróf Leopold Bolesła-Koziebrodzki* rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter legfőbb célja az volt, hogy Ausztria-Magyarország észak-afrikai jelenlétét garantálja. 1908. május 31-én *gróf Alois Lexa von Aehrenthal* közös külügyminisztert arról informálta, hogy a magyar állam által szubvencionált *Adria Magyar Királyi Tengerhajózási Rt.* teherszállító hajói Gibraltárban kirakodtak, azonban a marokkói Tangerig már nem folytatták útjukat. Koziebrodzki az ausztriai kereskedelmi és ipari testületekkel folytatott tárgyalások nyomán arra a következtetésre jutott, hogy Nyugat-Marokkóba rendszeres hajózási útvonalakra van szükség, valamint hozzátette, hogy az osztrák–magyar áruk számára bővült a marokkói piac. Jelentésében arra kérte Aehrenthalt, hogy szólítsák fel a magyar kormányt az Adria útvonalainak kiterjesztésére legalább Tanger kikötőjéig, ugyanis a hajójáratok hiánya veszélyezteti a kereskedelmet.

Az osztrák és magyar nézőpont ellentéte már a bevezetőben körvonalazódott. Koziebrodzki olvasata szerint a birodalom árucikkei csak akkor jutnak el Marokkóba, ha osztrák–magyar hajók szállítják őket. Ezzel szemben *Paczka Sándor*, a Magyar Királyi Kereskedelmi Múzeum Veracruzban, Mexikóban állomásozó levelezője tagadta ezt a fajta összefüggést a kereskedelemben. A Mexikó kérdésével fog-

lalkozó fejezetben látni fogjuk, hogy a magyar termékek döntő része nyugat-európai kikötőkön keresztül jutott a tengeren túlra. Paczka célja a mexikói–osztrák–magyar kereskedelmi kapcsolatok szélesítése volt, azonban a birodalmi arisztokratákkal ellentétben nem közvetlen útvonal létrehozásával kívánta célját megvalósítani. A spanyol *Transatlantic Española* vállalatot szerette volna megbízni a kereskedelem bonyolításával, de úgy, hogy Fiuméből a magyar árukat az Adria szállítaná Genovába s onnan spanyol hajók tovább, Veracruzba. A szerző kiemelte, hogy Paczka beszámolója a vállalatok nevét és adatait is tartalmazta, így statisztikai adatokkal reprezentálta, hogy a két ország között van igény a kereskedelmi kapcsolatok erősítésére, azonban a diplomáciai beszámolók csak az igényt jelezték Bécsnek, konkrét adatokat ritkán tartalmaztak. Callaway hivatkozott arra, hogy Paczka rendkívül adatgazdag jelentést készített, azonban a statisztikai adatokat nem tüntette fel.

A *Külügyminisztérium és a Kereskedelmi Múzeumok hálózata* című fejezet arra helyezte a hangsúlyt, hogy a Ballhausplatz és a magyar állam hogyan jutott azoknak az információknak a birtokába, amelyek alapján meghatározhatták, hogy mely földrajzi régiókkal és országokkal érdemes növelni az exportot és importot. A szerző *Alison Frank* művéből vett idézettel mutatta be, hogy a Marokkóban szolgálatot teljesítő osztrák–magyar diplomaták gondolkodását befolyásolta, hogy az osztrákok a XX. század első évtizedében is nagyhatalomnak tekintették birodalmukat, s ennek megfelelően gyarmatokat kívántak szerezni. A kereskedelmi érdekeltségeket a diplomáciai céloknak vetették alá, ami megmagyarázza Koziembrodzki statisztikai számsorok nélküli érvelését. A marokkói befolyáshoz szükséges a kereskedelmi kapcsolatok aktivizálása, amihez az Adriát elsődleges „fegyvernek” tekintették.

A tanulmány cáfolta azt a történelmi tévhitet, amely szerint a magyarok nem érdeklődtek az Európán kívüli világ iránt. Azt viszont *Ed-die Scott* munkája alapján Callaway is elismerte, hogy Bécsnek többet jelentett a nagyhatalmi státusz, mint Budapestnek. A szerző hozzátette, hogy a gazdasági kapcsolatok élénkítéséhez szükséges közvetlen hajózási útvonalak létrehozásában a magyar állam nem gyakorolt nyomást

az Adriára. Természetesen a magyar kormány politikájában is központi tényezőként jelent meg a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok bővítése, de csak a profitorientált célokat támogatták.

Az Adriát a magyar állam pénzügyi támogatásban részesítette, hogy rendszeres járatokat hozzon létre Nagy-Britannia, Belgium, Hollandia, Franciaország és Brazília kikötőibe. A magyar vállalatoknak különféle kedvezményeket nyújtottak, hogy termékeiket vasúton Fiuméba, s ne a nyugat-európai kikötőkbe szállítsák. Callaway részletesen bemutatta az 1892. évi szerződést, amelyet az Adria és az osztrák hajózási társaság, az *Austrian Lloyd* kötött egymással. A paktum tartalmának ismerete fontos, hiszen ebből érthetjük meg, hogy a hajózási útvonalak meghosszabbításával összefüggésben miért alakult ki konfliktus a birodalom határain belül. Az Adria kizárólagos jogot kapott a Nyugat-Európába, valamint a Földközi-tenger nyugati medencéjébe közlekedő kereskedelmi útvonalak létrehozására, fenntartására. Ebből láthatjuk, hogy a mexikói és a marokkói útvonalak alapítására csak az Adriának volt törvényes lehetősége, azonban nem kívánt veszteséges járatokat üzemeltetni Marokkóba és Mexikóba.

A közös külügyminisztérium a konzulok által befolyásolhatta azokat a jelentéseket, amelyek által az Adria a jövedelmezőbb útvonalakat határozta meg. Azonban Koziębrodzki esetében is láthattuk, hogy a diplomaták szemüvegén keresztül vizsgálva a kereskedelmi politika és a külpolitikai célok összefonódtak, így gyakran manipulált adatok érkeztek a Monarchiába. A magyar kormányzatnak is információkhoz kellett jutnia. A szerző részletesen bemutatta az első Kereskedelmi Múzeum létrejöttét 1889-ben, amelynek legfőbb célja a magyar termékek reprezentálása, a magyar kereskedelmi kapcsolatok szélesítése, piacok feltárása, az export ösztönzése, valamint a könyvtárán keresztül információ biztosítása a kereskedők és vállalkozók számára. A híreket, adatokat a Kereskedelmi Múzeumok munkatársai, levelezői a világ minden tájáról szolgáltatták, 1908-ra szinte az egész Földet átölelő hálózat jött létre. Egyes feljegyzések szerint a Kereskedelmi Múzeum adattára túlszárnyalta a külügyminisztériumét. A Budapesten működő főmúzeum lapja, a *Les Fabricants Exportateurs du Royaume de Hongrie* nyolc nyelven jelent meg és 1223 exportálható magyar terméket sorolt fel.

A „Szűz Föld”: Afrika című fejezetben a marokkói kereskedelemmel kapcsolatos konfliktusokat mutatta be a szerző. IV. Mulai Abd al-Aziz (1894–1908) marokkói szultán Ausztria-Magyarországot azon országok közé sorolta, akik országában csak gazdasági kapcsolatok kiépítésére ambicionáltak. A marokkói udvar azonban nem tudta, hogy korábban a Monarchia a Marokkótól délre fekvő *Río de Oro* spanyol gyarmatot kívánta megvásárolni, azonban Magyarország miatt ez nem valósult meg. A fejezetben Callaway bemutatta, hogy a konzulok folyamatosan bizonygatni próbálták jelentéseikben, hogy a marokkói kereskedelmi kapcsolatok elhanyagolása súlyos károkat okoz a birodalomnak, s ezeket helyre kell állítani. Azonban a szerző is elismerte, hogy 1867 és 1914 között a Marokkóval folytatott kereskedelem kis volumenben zajlott. A külügyminisztérium célkitűzései jelentek meg a konzulok jelentéseiben, akik szerint korrigálni lehet a kereskedelmi kapcsolatokat a két ország között, ami víziójuk szerint egybeesett a jelenléttel, vagyis az *imperialista* törekvéssel.

A szerző kifejtette, hogy a magyarok kezdetben támogatták a kereskedelmi kapcsolatok szélesítését. Az Adria indított járatokat Marokkóba, azonban az áruforgalom továbbra is alacsony határfokon működött. Ausztriában úgy gondolták, hogy ennek oka a gyarmatok hiánya, s nem pedig a két állam piacának egymás iránti közömbösége. A konzuli beszámolók időkerete 1900 és 1910 között mozog, amelyben a diplomáciai testület tagjai kifejtették aggodalmukat, hogy más hatalmak akadályozhatják a Monarchia lehetőségeit Marokkóban, ugyanis a XX. század elején Marokkó még nem volt gyarmatosítva, és a nagyhatalmak érdeklődése Északnyugat-Afrika iránt nőtt. A korabeli feljegyzésekből szembetűnik, hogy a kortársak is felismerték, hogy a kereskedelmi flottát párhuzamosan kell fejleszteni a haditengerészettel, ugyanis csak akkor vállalhat egy állam nagyhatalommá, ha a tengereken dominanciát épít ki. Koziębrodzki és a diplomaták úgy gondolták, hogy az Adria az oka annak, hogy az osztrák–magyar kőolaj nem tudott versenyezni az amerikaival. Az akadályozó tényezőket az Adria késéseiben és többletköltségeiben jelölték meg, de Callaway cáfolta az Adria felelősségét.

A magyarok kezdetben érdeklődtek Észak-Afrika iránt. A Budapesti Kereskedelmi- és Iparkamara az Adriával közösen támogatta *Jankó János* észak-afrikai kutatási expedícióját. Jankó beszámolója azonosságot mutat a konzuli jelentésekkel, ugyanis a hajóforgalom növelésétől várta az áruforgalom növekedését, valamint hozzátette, hogy a sikeresség elérésében kizáró ok, ha más európai hatalom jelen van az adott területen. Jankó ideáit azonban az Adria nem akceptálta. Magyarországra továbbra is érkeztek olyan információk, amelyeket a konzulok manipuláltak. Callaway erre a *Közgazdasági Értesítő* 1908-ban megjelent lapszámát hozta példának, amiben a konzuli jelentések alapján az Adriát hibáztatták, amiért Orán és Szavíra között nem jött létre hajózási útvonal. A szerző cáfolta, hogy a magyar állam nem tett semmilyen lépéseket. A magyar *Kereskedelmi Minisztérium* 1900 januárjában napirendre helyezte a Fiume és Észak-Afrika közötti útvonalak alapítását. A magyar kormány és az Adria 1901 novemberében új szerződést kötött egymással, ami alapján 1902 januárjától megindult a rendszeres hajózás Észak-Afrikába. A hírt *iff. Agenor Goluchowski*, a Monarchia külügyminisztere örömmel konstataulta, ugyanis meglátása szerint a rendszeres járatokkal a marokkói jelenlét fokozódhat.

A rendszeres hajójáratok azonban nem voltak perspektivikusak. A szerző gazdag levéltári forrásokra hivatkozva kifejtette, hogy már 1902-ben olyan jelentéseket készítettek az Adria kapitányai, hogy a nyugat-marokkói partoknál az időjárás kiszámíthatatlan, de az itt fekvő kikötőkkel sem sikerült megfelelő kereskedelmet kiépíteni. Az Adria levonta a megfelelő következtetéseket, majd bejelentette, hogy az útvonal végállomása *Tanger* lesz, amit feltehetőleg a magyar kormány is támogatót, ugyanis az Adria és Budapest szerződése Magyarország érdekeit rögzítette.

A tanulmány részletesen taglalta az Adria és a magyar állam szerződését, amely konkrét kikötéseket tartalmazott, de az útvonalak meghatározásában a részvénytársaság széleskörű döntési joggal bírt. A szerző konkrét példát is hozott ennek gyakorlati alkalmazására. 1905-ben az Adria redukálta észak-afrikai útvonalait, ami nyomán panasz érkezett a magyar kereskedelmi miniszterhez s így reflektált:

„Mivel ezeket a menetrend szerinti járatokat a társaság szerződéses alapon tartja fenn, a bejelentett változásokat nem tudom kommentálni” (286. o.).

Ausztriában birodalmi érdekek tekintették a marokkói kereskedelmi kapcsolatok gyarapítását. A külügyminisztérium kérte a magyar kormánytól az Adria szerződésének revízióját, ugyanis a diplomaták konkrét bizonyítékok ellenére kedvezőnek találták a marokkói feltételeket. Az Adria azonban részletes adatokra hivatkozva tárta fel, hogy a Marokkóval folytatott kereskedelem nem éri el azt a szintet, amelyet külön, a vonalra adott állami támogatás nélkül fenn lehet tartani. A diplomaták – ahogy a későbbi tuniszi főkonzul, *Folliot de Crenneville-Poutet* tette 1902-ben – az Adriát hibáztatták a sikertelenségért, aminek fő oka meglátásuk szerint az Adria túlságosan magas tarifái, olcsó, rossz minőségű hajói, valamint az ebből eredő gyakori balesetek. A külügyi apparátus szerette volna elérni, hogy az Adria fejlessze infrastruktúráját és tarifáit csökkentse. Azonban arra nem adtak választ, hogy az Adria a fejlesztést és a járatok sűrítését a tarifák csökkentése mellett hogyan valósíthatja meg. Mindenesetre a profit garanciája nélkül az Adria nem tett lépéseket.

Crenneville szerint az osztrák–magyar faáru az Adria miatt nem veszi fel a versenyt az amerikai és a norvég fával. Crenneville állásfoglalása szerint, az Adriának csökkentenie kellene tarifáit, valamint megjegyezte, hogy 1904. január 1–10. között harminc hajóból csak kettő hajózott osztrák–magyar felségjelzés alatt. Azt Crenneville sem tagadta, hogy a birodalom faárui megérkeztek Marokkóba, azonban ezeket Triesztből és Fiuméből olasz hajók szállították. Egy másik diplomata, *Ludwig von Callenberg* osztrák–magyar tangeri konzul arról számolt be, hogy Marokkóban Ausztria-Magyarország cukorexportja iránti kereslet a megbízható, stabil szállítás hiánya miatt csökkent. Callaway felhívta arra a figyelmet, hogy Callenberg nem indokolta meg, hogy a biztos nyugat-európai (Nagy-Britannia és Franciaország) felvevőpiac helyett miért kellene Marokkóba exportálni. Gołuchowski közvetlen kapcsolatot keresett az Adriával, ahol *Lánczy Leó*, az Adria igazgatója kifejtette, hogy a szóban forgó útvonalat speciális, külön az útvonal részére létrehozott támogatással lehet fenntartani.

A fejezet összegzésében a szerző statisztikai adatokkal illusztrálta a kereskedelem alakulását. Jól látható, hogy 1902 és 1903 között növekedett az áruforgalom, de 1901-ben nem történt export, 1903 és 1904 között pedig újra csökkenő tendencia vette kezdetét. Az Adria 1907-ben arról számolt be, hogy tizenkét hajójuk csupán 929 tonna terméket vitt Marokkóba, a behozatal mértéke pedig elenyésző. A szerző egyetlen terméket sem nevezett meg, amit a magyar gazdaság Marokkóból importálhatott volna.

A *Mexikó* című fejezet kezdetén a szerző bemutatta, hogy a századfordulóhoz érve korántsem volt konfliktusmentes a Monarchia és Mexikó kapcsolata. A konfliktus origóját I. Habsburg Miksa mexikói császár (1863–1867) elleni gyilkosság adta, ami a kereskedelmi kapcsolatokat is visszavetette. *Bánó Jenő* 1898-ban már tizenegy éve élt Mexikóban, s kapcsolatait a két ország közötti kereskedelmi együttműködések bővítésére használta fel. Céljait a *Budapesti Hírlapnak* fejtette ki levelében, amit *gróf Batthyány Lajos*, Fiume kormányzója és *Ignacio Mariscal* mexikói külügyminiszter is támogattott. Bánó levelében igyekezett olyan érveket részletezni, amelyek a gazdasági kapcsolatok szélesítését irányozza elő. 1901-ben helyreállt a két ország kapcsolata, Bánó pedig 1904-ben egy egyedülálló tervvel lépett színre. Úgy gondolta, hogy Mexikóban felvevőpiacot lehet teremteni, ha a Monarchia területéről érkező kivándorlókat Mexikóba irányítják át az Egyesült Államokból, ugyanis a mexikói ipar fejletlen, ezért az újonnan érkezők a magyar ipari és mezőgazdasági cikkeket fogják megvásárolni. Azonban a magyar termékek helyzetét súlyosbította, hogy az amerikai és nyugat-európai termékek nagy konkurenciát jelentettek. A szerző egyetértett Bánóval, hogy a magyar kivándorlók igénye nem lenne elegendő a magyar ipari termékek sikerességéhez Mexikóban. A megoldást – ahogy Marokkó esetében is – az Adriától várták. Bánó arra is felhívta a figyelmet, hogy a Mexikóba szállított magyar termékeket csak akkor jelenítették meg a statisztikák, ha Triesztből vagy Fiuméből érkeztek a tengeren túlra. A termékek döntő része nyugat-európai kikötőkbe került, s onnan jutott Mexikóba. Bánó feltételezése szerint így akár hatszor több magyar termék jelenhetett meg a mexikói piacon, mint amennyit a hivatalos statisztikák számon tartottak.

Bánó és a Budapesti Hírlap elképzelése találkozott, mindkét fél a közvetlen kereskedelmet támogatta Mexikóval. Ezt a nézetet osztotta *Lázár Pál* is, aki szerint az Adria és a magyar kormány hamarosan létrejövő szerződés hosszabbításakor közvetlen vonalat kellene Mexikóba létesíteni. Lázár Pál esetében a szerző összekeverte a kereszt- és vezetéknev sorrendjét, ugyanis a Pált használta vezetéknevként. Bánó abban tévedett, hogy a magyar állam nem volt tudatában annak, hogy a magyar termékek döntő része Nyugat-Európán keresztül érkezett Mexikóba. Magyarország ismerte Mexikó gazdasági és politikai rendszerének instabil aspektusait. Callaway szerint a Mexikóba tartó, állami támogatással létrehozott útvonalak az I. világháború előestéjén csak veszélyt rejtettek volna a Monarchiának, amivel bekapcsolódhatott volna Mexikó problémás ügyeibe. A spanyolországi *La Compañía Transatlántica de Barcelona* vállalat szándékozott útvonalat létrehozni Trieszt, valamint Fiume és Mexikó között. A Ballhasuplatz álláspontja szerint ezt az Adriának kellene megtenni. Ugyanakkor, ha az Adria ennek nem kíván eleget tenni, – a szerző hosszasan taglalta a belpolitikai eseményeket a kérdésről – akkor a spanyol illetőségű vállalat létrehozhatja a hajózási útvonalat Fiume és Mexikó között, amit a magyar kormány elfogadott.

1907-ben Budapest újra napirendre emelte a kérdést, hogy az Adria hajlandó-e hajózási útvonalat létrehozni Fiume és Veracruz között? A vállalat érvelése szerint a veszteségeket a ciszlajtán területek és a magyar kormány támogatása sem fedezné, valamint 1905-ben létrejött az *Austro Americana Society* által üzemeltetett útvonal az említett kikötők között. Az Adria meglátása szerint az évenkénti tizenkét járat üzemeltetéséhez legalább egymillió korona támogatásra lett volna szükség. Az Adria mexikói kalandja a vállalat és a magyar állam apatikus magatartása következtében nem valósult meg, ugyanis nem formáltak arra igényt, hogy csak magyar hajó szállítson magyar árut Mexikóba.

Az Adria és a világgazdaság című zárófejezetben a szerző összegezte az Adriával szemben felhozott panaszokat s hozzátette, hogy ezek leginkább Észak-Afrika kapcsán bontakoztak ki. A konfliktust fokozta, hogy Magyarország nem gyakorolt nyomást az Adriára,

hogy a veszteséges útvonalakat létrehozza, fenntartsa. Callaway újra bemutatta az ausztriai üzletemberek példáját, akik a vállalatuk profitnövekedése érdekében követelték a rendszeres hajójáratokat Marokkóba. Egy ausztriai autómobilgyártó szerint az ő autója ugyanolyan, vagy sokkal jobb minőségben készült el, mint francia versenytársáé, azonban az Adria „hibája” miatt nem tudta vele felvenni a versenyt.

A szerző részletes statisztikai adatokkal mutatta be az Osztrák–Magyar Monarchia szerepét a világgazdaságban. 1867 és 1913 között az export és az import folyamatosan nőtt. Az ausztriai vállalkozások panaszai és a birodalmi bürokraták sem tudták elérni, hogy az Adria változtasson útvonalain. Az Adria célállomásai sokkal kevésbé változtak 1914-ig, mint például az Austrian Lloyd-é. Callaway kiemelte, hogy ennek ellenére a magyar vállalkozások kiváló kapcsolatokat alakítottak ki a világ minden pontján. A kiegyezés után Ciszlajtánia és Magyarország több politikai, gazdasági kérdésben is ambivalens célokkal rendelkezett, amely belpolitikai konfliktusokat eredményezett. A szerző kutatási eredményeit ennek folyamatába illesztette.

Összességében elmondható, hogy a szerző egy, a történettudományban gyakran vizsgált kérdést helyezett új kontextusba. Callaway gazdag primer forrásokon alapuló tanulmányából kitűnik, hogy Ausztria a gazdasági kapcsolatok szélesítését párhuzamba állította a gyarmatok szerzésével. Magyarországon ezzel szemben a gazdasági szempontokat helyezték előtérbe, ahogy az Adria sem kívánt veszteséges útvonalakat létrehozni és fenntartani.

James Callaway: The Battle over Information and Transportation: Extra-European Conflicts between the Hungarian State and the Austro-Hungarian Foreign Ministry (Harc az információért és a szállításért: Európán kívüli konfliktusok a magyar állam és az osztrák–magyar külügyminisztérium között). In: *The Hungarian Historical Review*, Vol. 7, No. 2 (2018). 274–302. o.

Andrékó Tamás Dániel

XX. SZÁZAD

Az 1918. évi svájci országos sztrájk története és százévnvi historiográfiája

A történeti évfordulók kimondottan alkalmasak a történeti eseményekkel kapcsolatos tudományos és laikus figyelem felkeltésére, az összegyűjtött történeti tudás áttekintésére és a kutatási eredmények átgondolására. Az 1918. novemberi svájci általános, országos sztrájk centenáriumi évfordulójára kifejezetten ezzel a céllal készült munkák közül két tanulmánykötet Magyarországon is érdemes lehet az ismertetésre. Manapság már a történettudományos berkekben sem ritka, hogy a történeti munkák szerzői hatásvadász, abszolutizáló értékítéletekkel igyekeznek alátámasztani egy-egy történeti téma fontosságát. Az egyik ilyen értékelés szerint a Nagy Háborút lezáró első fegyverszüneti napra, 1918. november 11-ére meghirdetett svájci általános országos sztrájk az 1848 óta fennálló Svájci Államszövetség legnagyobb szociális és belpolitikai krízise lett volna. Higgadtabb és kiegyensúlyozottabb az a megközelítés, ami szerint a háború sokrétű következményeinek kitett semleges ország legnagyobb gazdasági, ezáltal társadalmi és politikai válságát élte át a Nagy Háború utolsó évében.

Két dolog indokolhatja, hogy a centenáriumi évfordulón nem egy újabb monográfia, hanem tanulmánykötetek láttak napvilágot. Az egyik tényező az, hogy az ötvenedik évfordulón, 1968-ban sor került egy százötven forrást tartalmazó forráskötet és az azokat feldolgozó monográfia megjelenésére *Willi Gautschi* svájci történész szerkesztésében, mely a mai napig ennek a történeti témának a legalaposabb feldolgozását jelenti (*Der Landesstreik 1918., Der Landesstreik 1918. Dokumente.* Szerk. Gautschi, Willi. Chronos Verlag, Zürich 1968. 2018.). A két kötet éppen ezért a centenáriumon ismét kapható volt reprint kiadásban. A másik körülmény ebből fakad, azaz újat monda-

ni, alapvetően új kutatási eredményeket felmutatni egyre nehezebb, ezért a megszerzett történeti tudás árnyalását szolgáló mikrotörténeti, régión-történeti mélyfúrások esetében, valamint újabb emlékiratok feltárásánál és ezek eredményeinek a bemutatásánál jobb szolgálatot tesznek a szaktanulmányok.

A *Rossfeld–Koller–Studer* szerkesztőhármás által létrehozott kötet tizenhat német nyelvű tanulmányt tartalmaz. Öt témacsoportba foglalták a tanulmányokat. Az első fejezet értelemszerűen a sztrájkhoz vezető okok felől közelít: a szociális szükséghelyzet és a háborús nyereség konfliktusos problematikáját illetve az elosztási, élelmiszerellátási rendszer elégtelenségeit elemzi. Mint a svájci történészek kutatásai feltárták, a háború idején a legtöbb tüntetést a drágulás ellen szervezték. A fejezet első tanulmányában Bazel városnak a példáján keresztül válik érthetővé, hogy a háborús évek élelmiszerellátásának hiányosságai – a számos csillapító rendelkezés ellenére – a legfontosabb motivációt jelentették a munkásság mobilizálásában (*Maria Meier: Élelmiszerellátás a háború alatt és annak jelentősége az országos sztrájkban: Bazel példája*). A szociális szükséghelyzet másik területére – lakáshiány, szövetségi lakáspolitikai – irányult a második tanulmány figyelme (*Reto Zitelmann: „Csupas, nedves falak” és a tető „helyenként ereszt”: A munkásság lakásvizonyai, lakásínség, lakhatási politika*). Az országos sztrájk egyik legfontosabb rövidtávú eredménye volt az állami szociálpolitika kiépítése az 1920-as évektől. A fejezet utolsó tanulmánya az ezzel kapcsolatos kutatásokat foglalta össze (*Matthias Ruoss: Az országos sztrájk, mint fordulópont: A társadalombiztosítás politikai felfedezése 1920 körül*).

A közzétett tanulmányokban a szerzők igyekeztek érinteni a történeti esemény kutatásának minden alapkérdését. A második fejezetben az országos sztrájkot szervező Olteni Akcióbizottság által megfogalmazott kilencpontos követeléscsomagnak az első, legfontosabb követelését — az arányosság elvén alapuló parlamenti választások kérdését — járták körül különböző aspektusok, (válaszok a hivatalos politika részéről, politikai befogadás és kirekesztés, politikai részvétel és megtorlás) mentén a tanulmányok. Érdeemes megemlíteni, hogy ez a követelés gyorsan teljesült, és 1919-ben alaposan átírta a

belpolitikai erőviszonyokat. Ennek a fejezetnek az első írása a munkások követelése és a Szövetségi Tanács szükségkormányzásából fakadó intézkedései közötti konfliktusos területeket tárgyalja (*Oliver Schneider: Forradalom helyett participáció: Az országos sztrájk, a munkásmozgalom és a Szövetségi Tanács rendeletek útján való kormányzása*). A második tanulmány a polgári oldalnak a munkássággal szembeni összefogását tematizálta, kitüntetett figyelmet szentelve a sztrájk törésre létrehozott csoportok és azok ügynökei tevékenységének (*Dorothe Zimmermann: Az állam védelme: Polgárvédelem és besúgás a munkások ellen*). Végül mindazon reakciók és intézkedések összefoglalására került sor, melyeket a katonai igazságszolgáltatás adott az országos sztrájk vonatkozásában (*Sebastian Steiner: A katonai igazságszolgáltatás és az országos sztrájk*). Steiner tanulmánya egyébként része annak a doktori disszertáción alapuló monográfiának, melyet a Klió 2020. évi 3. számában ismertettünk.

A harmadik fejezetben társadalomtörténeti tanulmányokat találunk, ahol a vizsgálatok fókuszában három társadalmi réteg állt. Az első tanulmányban a szerző a polgárság érdeksérelmein keresztül igyekezett feltárni a baloldali követelésekre adott polgári válaszokat (*Roman Rossfeld: A polgárság és az országos sztrájk: Munkaadók, félelem a forradalomtól és az antikommunizmus Svájcban*). A második tanulmányban a nők vállalt és elutasított szerepeiről olvashatunk (*Katharina Hermann: Asszonyok a vasúti síneken: A nők szerepe az országos sztrájkban*). A harmadik tanulmányban a falusi népesség helyzetét elemezték a szerzők (*Juri Auderset–Peter Moser: Egy „zárkózott” osztály: A paraszti lakosság az országos sztrájk idején*). Mindhárom tanulmány tematikája alapvetően kapcsolódik a baloldali, szociáldemokrata sztrájkkövetelésekhez. Az általános munkakötelezettség és a 48 órás munkahétnak mind a magán-, mind az állami vállalatoknál való bevezetésének, az import és export állami monopóliumának, az államadósság vagyonosok által való törlesztésének a követelése a polgári vállalkozói réteg érdekeit sértette. A nők aktív és passzív választójogának bevezetését megfogalmazó második pont a nők élet- és munkakörülményeinek a megváltoztatására irányult a politikai jogkiterjesztés mellett. A falusi népesség szerepe kiemelt

volt az ország élelmiszerellátásában, ennek a mezőgazdasági termelőkkel, szereplőkkel való egyeztetését szintén követelte a sztrájkbizottság. Nem mellékesen megemlíthető, hogy a diplomatikus politikai „jófogások” kategóriájába sorolható a Szövetségi Tanács által a szociális tartalmú követelésekre adott azon válasz, mely szerint egy politikai párt önmagában nem dönthet ilyen kardinális kérdésekről, ezért az ezekre adandó válaszokat csak a parlamenti vitákban lehet kiérlelni, ahol egyébként helyet foglaltak a svájci szociáldemokrata párt tagjai is.

A negyedik fejezet tanulmányai számot adnak a régiótörténeti kutatások eredményeiről és igényeiről. Az első tanulmány az országos sztrájk központjaként működő, jelentős vasúti munkásságot tömörítő Olten szerepét összegezte (*Peter Heim: „Éljen a szolidaritás!”: A vasútváros Olten és az általános sztrájk 1918-ban*). A legiparosodottabb városnak, Winterthurnak sztrájkérintettségét ismertette a második írás (*Thomas Buomberger: A winterthuri ipari központ: A „legbátrabb” munkások mobilizálása*). A szintén erős ipari bázist kiépítő Sankt Gallen kanton munkásmozgalmát jeleníti meg a harmadik munka (*Max Lemmenmeier: „Nem is olyan könnyű vezetni egy sztrájkot”: Munkásmozgalom és az országos sztrájk Sankt Gallen kantonban 1916 és 1920 között*). A záró tanulmány pedig Tessin kanton ellentmondásos helyzetére világított rá (*Andreas Thürer: Tessin a győzelmi mámor és az országos sztrájk között 1918 novemberében*).

A tanulmánykötet végén, hűen az évfordulós történeti munkák tematikai hagyományaihoz, következnek a történeti eseményhez kapcsolódóan rekonstruált történeti narratíváknak, történetpolitikának, emlékezetpolitikának szentelt feldolgozások. Az első tanulmányból megtudható, hogyan vált az idegengyűlölet a munkásság elleni politikai fegyverré a sztrájk idején, majd a két világháború között is (*Christian Koller: A lázadás idegen Svájctól: Az idegengyűlölet és annak instrumentalizálása az országos sztrájk idején*). A világjárvány, a spanyol nátha következményeire, kihatásaira fókuszált a második feldolgozás (*Patrick Kury: A bizonytalanság vírusa: Az 1918/19-i évszázados járvány és az országos sztrájk*). Hosszú utóélete volt a hivatalos politika és a polgárság által is átvett és hangoztatott állításnak,

mely szerint az országos sztrájk bolsevik forradalmi kísérlet volt. Az utolsó tanulmány azt vizsgálta meg, hogyan vált először belpolitikai fegyverré, majd tartós történeti narratívává a ma már mítoszként értékelt politikai értelmezés vagy vád (*Daniel Artho: Kudarcba fulladt forradalmi kísérlet?: Egy végzetes narratíva története*).

A két tanulmánykötet szerkesztői összehangolták a művek tematikai felépítését azzal a céllal, hogy kiküszöböljék az ismétléseket. Ez az egymás munkáira való hivatkozásokból jól kivehető. A szerkesztői bevezetők is máshová helyezték a hangsúlyokat. A Rossfeld-csapat által szerkesztett kötetben a szerkesztői bevezetőben historiográfiai áttekintésre vállalkoztak. A Traverse tematikus számának összes szerzője közösen jegyezte a bevezető írást, mely a centenáriumra elkészült feldolgozások összegző bemutatására törekedett. Ez utóbbi tematikus kötet írásait nem rendezték témafejezetekbe, mindazonáltal ismertetésükre az ismertetés folyamán már alkalmazott megközelítés mentén kerítünk sort törekedve a párhuzamok és különbségek felmutatására. A vegyesen francia és német nyelvű tanulmányokat tartalmazó tanulmánykötet tizenöt írást tartalmaz.

Ebben a kompilációban intenzívebb figyelem irányult a historiográfiai tudásnak az összefoglalására, öt tanulmány is vizsgálja az elmúlt száz év történetírásának fő vonulatait, jellegzetességeit. Az első tanulmányból ismereteket meríthetünk az eszmei befolyások változásairól, ahol fordulópontot jelentettek az 1950-es évek (*Bernard Degen: A svájci történetírás nehéz esete az 1918. novemberi országos sztrájjal*). A két világháború közötti időszakban hangsúlyos volt a kortársaknak: a politikai és sajtó képviselőknek a diskurzusain alapuló értelmezések, a forrásszemponútú új történeti narratíva alapjait később Gautschi forráskiadása és forrásfeldolgozása teremtette meg, ennek jelentőségét domborította ki a második tanulmány (*Séveric Yersin: Willi Gautschi (1920–2004) és az országos sztrájk: A historiográfiai munka és kontextusai*). Külön írás foglalta össze a még nyitott, kutatható kérdéseket, ez a munka két történeti fehér foltra hívta fel a figyelmet: 1. a hadsereg szerepe és döntéseinek befolyása, 2. a zürichi bankkalkalmazottak sztrájkjának hatásai (*Hans Ulrich Jost: Nyitott kérdések az 1918. évi általános sztrájjal kap-*

csolatban). A negyedik tanulmány célja volt a hosszú történeti folyamatokban való elhelyezéssel összehasonlító történeti szempontok alkalmazása (*Christian Koller: Az országos sztrájk a svájci sztrájk-történelem összefüggéseinek tükrében*). Az elemzés magyarázatokat kínált arra, hogy miért értelmezhető a sztrájkok kulminációs pontjának az 1905 és 1907 közötti két-három év, majd bemutatta azt is, hogy milyen elméleti viták folytak a tömegsztrájkok értelméről 1902 és 1912 között.

Külön értéke ennek a kötetnek, hogy a kutatások tárgyát képező forrásokot egy többszerzős tanulmány keretében összegezték. A történészek felhívták a figyelmet arra, hogy a regionális – kantonális, városi, községi – források között valamint a polgári és gazdasági szervezetek iratanyagában bőven rendelkezésre állnak még kutatható források (*Koller–Lanz–Zimmermann: Az országos sztrájk forrásadottságairól*). A transznacionális feldolgozás sem maradhatott el, Németország Franciaország, Olaszország és Ausztria sztrájkmozgalmaival vetette össze egy további tanulmány a svájci viszonyokat, melyben a szerző az 1913 és 1925 közötti időszakra vonatkozóan elemezte a legnagyobb hatású svájci sztrájkot (*Marcel van der Linden: Előzetes a svájci országos sztrájkról összehasonlító perspektívában*). Oly gyakran előfordul a nyugati történetírásban, hogy az 1913 és 1918 közötti időszak vonatkozásában csupán Ausztriáról beszélnek a történészek. Ebben az esetben is lehetett volna pontosítani, hogy a táblázatos formában megjelenített szám adatok osztrák-magyar adatok, vagy csak a Monarchián belüli osztrák adatok (113. o.).

A regionális kutatások esetében a két kötet szerkesztői igyekeztek más-más régiókban mozogni. Míg az első kötetben az erősen iparosodott észak-svájci, német nyelvű kantonok helyzetére helyezték a fő figyelmet, addig az utóbbi összeállításban a közép-svájci német nyelvű és két nyelvű kantonok régióinak bemutatására fókuszáltak. Így került sor a svájci óraipari fellegetvár La Chaux-de-Fonds országos sztrájkban játszott szerepének analizésére (*Marc Perrenaud: La Chaux-de-Fonds az országos sztrájkban*). A Bern és Aargau kantonokban zajló sztrájkmozgalmakról született írás a he-

lyi szakszervezeti mozgalom történetét rekonstruálta 1916 és 1920 között (*Adrian Zimmermann: Az országos sztrájk és az 1916–1920 közötti évek gazdasági tüntetései: Pillanatképek Bern és Aargau kantonból*). Az, hogy Tessin mind a két publikációban helyet kapott, inkább a téma újdonságát támasztja alá (*Gabriele Rossi: Miért nem beszélhetünk országos sztrájkokról Tessinben? A részsiker oka*). Ebben a tanulmányban a szerző a már feltárt folyamatok árnyalására tett kísérletet, azaz arra kereste a választ, hogy miért volt korlátozott a sztrájkmozgalom befolyása ebben a régióban. A regionális megközelítéshez jól kapcsolható, de alapvetően a mindennapok történetében elhelyezendő tanulmány a kétnyelvű Biel városban élő vasutasok sztrájkmozgalmának történetéhez kívánt hozzájárulni két helyi szemtanú által hátrahagyott forrás elemzésével (*Florian Eitel: Az országos sztrájk története alulnézetből: Két forrás a bieli vasutasok sztrájkjáról*).

Áttérve a két tanulmánykötet közötti azonosságokra adott, hogy az országos sztrájk által megfogalmazott követelések tematikája az utóbbi kötetből sem hiányozhatott. Tehát ez a kötet is tárgyalja a szakszervezeti mozgalom történetét (Pierre Eichenberger: *A szakszervezetek és az országos sztrájk 1918*), megjeleníti a női jogokért folytatott küzdelmet (*Elisabeth Joris: Küzdelem a női jogokért: Szövetségek és törésvonalak*). Továbbá helyet kapott a munkásmozgalom szereplői által megfogalmazott mezőgazdasági programtervezetek vizsgálata is (*Juri Auderset – Peter Moser: Az agráralternatíva: Mezőgazdasági programok szövetkezeti koncepciók, telepítési tervek a munkásmozgalomban az országos sztrájk kontextusában*). Nagyon fontos hozzáadott értéke ennek az összeállításnak a migrációtörténet megjelenítése. Az utóbbi években fel-futó migrációtörténeti kutatások a Nagy Háború vonatkozásában is kitermeltek megkerülhetetlen történeti feldolgozásokat. A kötetbe került tanulmány a Svájcba emigrált személyek: politikai emigránsok, dezertőrök és refaktálók igényei és a baloldali követelések közötti kölcsönhatásokat igyekezett további hasznos adalékokkal megvilágítani (*Silvia Arlettaz: Az országos sztrájk és a háború okozta bevándorlás*). Az utolsó témaazonosság a bolsevik befolyás

kérdésének tematizálásában ragadható meg, az erről szóló tanulmányt ketten jegyzik (*Michel Caillat – Jean-François Fayet: A bolsevik befolyás mítosza: Egy francia svájci konstrukció története*). A szerzők véleménye szerint a bolsevik befolyás vádjának terjesztésében kulcsszerepet vitt a berni francia katonai attasé, Gaston Pageot és egy orosz származású francia újságíró, Serge Persky, akik hamis források és dokumentumok felhasználásával terjesztették állításaikat. Ezen személyek tevékenységének bemutatásával a kutatók ismételten színesíteni tudták azt a történeti képet, melyet még Gautschi vázolt fel az antanthatalmak Svájcban szolgáló diplomátáinak svájci belpolitikára gyakorolt befolyásáról. A bolsevik szítás vádja gyakran hangoztatott érvvé vált az országos sztrájk idején, és sokáig a legfontosabbak között foglalt helyet a két háború közötti svájci antikommunista retorikában.

A bemutatott tanulmánykötetek nem tartalmaznak tudományos segédleteket: helymutatót, tárgymutatót és névmutatót. Ez mindenképpen sajnálatos, hiszen így nehezebb a célirányos használatuk. A Rossfeld–Koller–Studer szerkesztőhármas által jegyzett kötet ugyanakkor rendelkezik egy bibliográfiai összeállítással az elmúlt száz év téma releváns szakirodalmáról, míg a Traverse szerkesztése a folyóiratok szerkesztési elve mentén csupán a tanulmányok összefoglalására vállalkozott. Az előbbi kötet annyiban tekinthető még egyedibbnek, hogy specifikus témákat részletesebben kifejti egy-kétoldalas terjedelemben az ismeretterjesztő magazinok esetében használatos formában. A szerkesztőhármas kötetében nagy hangsúlyt fektettek az illusztrálásra is: korabeli fényképek és eredeti források egyaránt nagy számban színesítik a kötetet.

A svájci kutatói dilemmákat megismerve egyértelművé vált, hogy nemcsak a volt szocialista országokban nehezedett, nehezedik nagy nyomás a történészekre az ideológiai alapú történetírás érvényesítése érdekében. Svájcban a két világháború közötti történetírásban a polgári befolyás uralkodott. Ma pedig az érzékelhető, mintha visszafogottabban értékelnék a baloldali törekvéseket és mozgalmakat. Így történhet meg az, hogy a régi történetek régi kutatási eredményeit újra és újra elő lehet venni, de a politikai kön-

tősbe rejtett, történeti kutatásokkal szembeni ideológiai elvárásokat újra és újra el kell tudni háritani.

- Der Landesstreik. Die Schweiz im November 1918. (Az országos sztrájk. Svájc 1918 novemberében.) Szerk. Roman Rossfeld – Christian Koller – Brigitte Studer. Hier und Jetzt, Baden, 2018. 456 o. ISBN 978–3–03919–443–8
- La grève générale de 1918. Crises, conflits, controverses. / Der Landesstreik 1918. Krisen, Konflikte, Kontroversen. (Az 1918. évi országos sztrájk. Válságok, konfliktusok, ellentmondások.) Traverse, Zeitschrift für Geschichte tematikus száma. 25. évf. 2. sz. 2018. 328 o. ISSN 1420–4355 ISBN 978–3–905315–74–5

Gyarmati Enikő

„Fritz hadművelet”: a Vörös Brigádok és a Moro-ügy

Annak, aki a Moro-ügy idején, 1978-ban Olaszországban élt, s noha akkor még egy milánói gimnázium diákja volt, emlékezetében kitörölhetetlenül él annak a rettenetes ötvenöt napnak az élménye, nehéz elhinni, hogy azóta több, mint négy évtized telt el immár. A negyvenedik évfordulóra időzítve jelent meg Ezio Mauro *Aldo Moro. Egy emberrablás krónikái* (*Aldo Moro. Cronache di un sequestro*) című könyve, a szinte megszámlálhatatlanul sokadik feldolgozás a szélsőbaloldali terrorista merényletről (a kötet végén rövid, erősen szelektált bibliográfiával). Giorgio Galli az olasz terrorizmus („a fegyveres párt”), Sergio Zavoli „a köztársaság éjszakája”, Pino Casamassima a Vörös Brigádok, Giorgio Bocca, Alfredo Carlo Moro (Aldo Moro fivére) és Giovanni Bianconi a Moro-merénylet történetét dolgozták fel, de, a „brigatista”-k oldaláról is jelentek meg visszaemlékezések, mint Mario Moretti interjúja és Anna Laura Bragheti vallomásai. Mauro munkája szikáran tényyszerű, tömören eseménycentrikus, talán azért is, hogy elkerülje az ideologizálás és az ál-historizálás csapdáit, azt, hogy elvont teóriákban vagy társadalmi-kortörténeti körképben oldja fel a végrehajtói által ki tudja, miért „Fritz hadműveletnek” elnevezett terrormerénylet (33. o.) rekonstrukcióját és főleg, hogy őrizkedjen a téma feldolgozásait mindig fenyegető összeesküvés-elméletektől, a „dietrologia”-tól (36. o.). A „krónika” így sem hűvös és száraz, inkább forró és véres: egy bűnügyi regény, egy politikai sorsdráma és egy kriminálhistóriai analízis egyvelegeként hat, mondhatni, a téma jellegeből adódó szükségszerűséggel. Ám az országrengető csaknem két hónap sűrű, szövevényes, rejtélyes történései másféle, többféle olvasatot is megengednek, alighanem ezért szerepel az alcímben a műfajmegjelölés többes számban

(„krónikák”). Mindenesetre Mauro, tudván tudva, mennyi legenda, kitaláció, koholmány tapadt az egész ügryhöz, mindvégig ragaszkodik a vicói „factum”-hoz (tényhez), mert, az elő-felvilágosodás nagy nápolyi filozófusával egyetértésben, csakis azt tartja „verum”-nak (igazságnak). Ami nem zárja ki, hogy kérdéseket tegyen fel és hagyjon nyitva, illetve hogy jelezze, ahol a tényszerűség kérdéses vagy homályos.

A főszereplő „Olaszország legfontosabb embere” volt a maga korában (50. o.). Ez Aldo Moro tragédiája. De nem elsősorban a kereszténydemokrata politikusé, pártvezéré, a többszörös miniszteré és kormányfőé, hanem az emberé. Noha a Vörös Brigádok (Brigate Rosse) terroristái az Olasz Kommunista Párttal megkötött „történelmi kompromisszum” megvalósítójának, Giulio Andreotti „nemzeti egységkormány” megalapozójának elrablásával, „perbe fogásával” és „kivégzésével”, úgymond, „az állam szíve ellen intéztek támadást” (39. o.), valójában egy embert kínoztak és öltek meg, miután március 16-án Rómában a via Fanin lemészárolták kíséretének mind az öt tagját. A kínzás itt nem kínvallatást, sadizmust, bántalmazást, testi erőszakot, öncélú kegyetlenkedést és hasonlókat jelent. Sőt, meglepődve olvassuk, hogy az állítólagos „népi börtön” (a via Montalcini egy lakásában) önkinevezett „bírái” és rabtartói Morónak az általa igényelt gyógyszereket vásárolták és kedvére való ételeket készítettek. Nem emberszeretéből, nem is lelkiismeret-furdalásból, hanem furcsa skizofréniából: önmagukat „népbíráknak”, a „proletár igazságszolgáltatás” képviselőinek, igazságtevőknek hitték, akik „nagylelkűségükkel” is morális felsőbbrendűségüket vélték bizonyítani, s azt, hogy hatalmukban áll bárkivel bármit megtenni. És itt tévedtek végzetesen: azt képzelték, ha elpusztítják „az állam szolgáját” (43. o.), megalázzák és megsemmisítik a demokratikus állam magas tisztviselőit, akkor ezzel megdönthetik a demokrácia intézményrendszerét is. Tévedésük lett a bukásuk, győzelmük pirruszinak bizonyult: Moro vértanúsága megerősítette az államrendet, ellenük egységfrontba kovácsolta az amúgy pluralizált (és a terrorcsoporttal való tárgyalás kérdésében is megosztott) politikai-parlamentari erőket, s a jogállam így le tudta győzni halálos ellenségeit.

Aldo Moro emberi tragikumán ez nem változtatott. Neki egy szűk, cellaszerű helységbe rekesztve, a külvilágtól hermetikusan elzárva kellett raboskodnia, eltűrnie, hogy álarcos fogvatartói naponta – tegezve – „kihallgassák” őt (egész pontosan maga a főnök, Mario Moretti) „egy ál-perben, ahol nincs védelem, ahol a vád egybeesik az ítélettel, ahol a bíró egyszersmind börtönőr és ahol politikáról vitáznak, ám a tét az emberélet” (70. o.). A „kihallgatásokról” nyílt levelekben számoltak be a nyilvánosságnak, mígnem „halálra ítélték” és, „végrehajtván az ítéletet”, május 9-én agyonlőtték (121. o.). A holttestet – jelképesen, üzenet-értékűen – a kereszténydemokrata és a kommunista párt székházai között mintegy félúton, a via Caetanin, egy autóban hagyták. Rabságából, „a mélyből” (79. o.), kényszerhelyzetben, párttársaihoz írott, a függelékben közölt levelei egy szenvedéstörténet, egy halálút megrázó dokumentumai (157–200. o.). Egy hatalmát vesztett, magára maradt, mindenkiben csalatkozott államférfi (és professzor) egyre reményvesztettebb segélykérései, aki a terrorista gyilkosokkal való mindennemű tárgyalás, fogolycse-re – az államhatalom részéről elkerülhetetlen – visszautasításában önnön elárulását, cserbenhagyását látta, és egyedül a családjában hitt már. Itália közemlékezetében „utolsó levelei” máig nyugtalanítóan, gyötrelmesen visszhangzanak. Az „első köztársaság” mártírjának búcsúszavai és rabfotói „maradandóbbak az ércnél”, melybe gyarapodó szobrait öntötték.

Ezio Mauro: *Aldo Moro. Cronache di un sequestro* (Aldo Moro. Egy emberrablás krónikái), La Repubblica–GEDI, Róma, 2018. 203 o.

Madarász Imre

„A balkáni mézárós”

Milošević-életrajza utolsó fejezetének Massimo Nava ezt a túlzó, de aligha alaptalan címet adta: „Akit elfeledtek”. Pedig Slobodan Milošević nemcsak a maga korának, a közelmúltnak volt szélsőségségében is jellegzetes politikai-történelmi főszereplője, de a mi jelenünk számára is fölöttébb tanulságos a pálya- és ámokfutása. A jugoszláv politikust, szerb elnököt – „Jugoszerbia” (140. o.) vezérét – hírhedtté és sötét jelképpé az tette, hogy a hidegháború után, egyedülálló módon, „nemzetét, országát” valódi, véres, tömeggyilkos háborúval vezette át a kommunizusból a posztkommunizmusba, az internacionalizusból a nacionalizmust őrizve meg és fokozva a végletekig, a paroxizmusig, a népirtó örületig.

Nava monográfiája bemutatja, hogyan lett a „kis Leninből” (16. o.), a „kis Jugoszlávia” trónját megöröklő „kis Titóból” (130. o.) a „Nagy Manipulátor” (12. o.), köszönhetően (nem kis mértékben) feleségének, az egyszerre titoista és leninista Mira Markovićnak, a „balkáni, belgrádi Lady Macbethnek” (98., 210. o.) is.

Noha Miloševićet önmaga Khomeinihez (55. o.), néhány ellensége Pol Pothoz (168. o.) is hasonlította, valójában elsősorban nem ideológiai fanatikus volt, sokkal inkább gátlástalan, machiavellista hatalomátmentő, aki az olasz életrajzíró – akárcsak Nancy Paterson hágai ügyész – maffiavezérekre, Totó Riinakra emlékezteti, s aki maradék országát maffiaállammá alakította át (120., 114–125., 126. o.). A „balkáni róka” (215. o.) – a nagy túlélő – ezért és ennyiben lett „balkáni mézárós” (230. o.). Machiavelli-emlegette „róka-természetű”, a politikai túlélés és hatalom-megőrzés mindent megelőző és felülíró vágya, mániája vezette háborúból háborúba, a volt jugoszláv tagköztársaságok úgyszólván mindegyike ellen, végül már az egész

világ ellen. Nava, ezúttal már elfogadhatatlan túlzással, egyenesen „kis világháborút” emleget, „mintha Bosznia tragédiái kereteznék az európai huszadik századot (177. o.), mígnem a „Nagy Manipulátor” elszámította magát és hübriszéért végül, 1999-ben lesújtott rá, hatalmára és birodalom-töredékére a nemzetközi haderő nemezise, irtózatlan NATO-bombázások formájában (166–185. o.). Igazi zsarnoksors: vesztes háborúval hatalmat veszíteni. A diktátor, a nagy szemfényvesztő, végül magát is becsapta, saját tisztánlátása is odalett, s elvakultsága a szakadékba vezette. Sajnos népével egyetemben. És azon délszláv emberekkel együtt, akik közül negyedmillióan az életüket, két és félmillióan az otthonukat veszítették el (vö. Jože Pirjevec: *Le guerre jugoslave 1991–1999*, Einaudi, Torino, 2007, 535. o., ld. ismertetésünket a Klió 2010/3. számában). Ráadásul „Nagy Szerbia” álmából csonka-Szerbia valósága lett.

Nava az olvasó döntésére bízza, Milošević sokadik „megúszásának” avagy szégyenletes bukásának látja, hogy, miután hazája 2001-ben kiadta őt a Hágai Nemzetközi Törvényszéknek, a könyvben pontosan rekonstruált pere során betegségben (némelyek szerint gyanús körülmények között) 2006-ban elhalálozott, elkerülve két legszörnyebb kreatúrája, Karadžić szakadárvezér és Mladić tábornok sorsát, az életfogytiglani börtönbüntetést (213–233., 113. o.).

Massimo Nava bio-monográfiája kegyetlenül éles fénnel világítja meg a tragikus utat Milošević 1989. június 28-i rigómezei beszédétől (a „jugoszláv háborúk” doktriner-demagóg megalapozásától), „áruló írástudók” – tudósok, akadémikusok egyetemi oktatók (Karadžić pszichiáter, Šešelj „csetnikvajda” sarajevói docens volt), írók (köztük az egykor nálunk is olvasott Dobrica Ćosić) – kollaboráns uszításain (41–57. o.), ellen-sovinizmusokon és nemzetközi szervek tehetetlenségén keresztül, Európában a második világháború óta nem látott tömegmészárlásokig, háborús és emberiség-ellenes bűnökig, mélypontjukon az 1995. július 13-i srebrenicai vérfürdővel (vö. Luca Leone: *Srebrenica. I giorni della vergogna*, Infinito editore, Fornigine, 2013).

Végző soron Milošević egész történetének talán legidőszerűbb tanulsága, hogy elénk tárja hová vezethet a vezérelvű nacionalista

populizmus, az „etnikai hazugság” (100. o.), a felelőtlen „gyűjtogató, csóvás” demagógia. Azonban, mint a könyvben idézett Milenko Karan professzor (sokadszor) keserűen megállapítja, „nehéz úgy tanárnak lenni és hivatásszerűen oktatni, hogy az ember tudja, a történelemből nem tanul senki semmit” (191. o.).

Massimo Nava: *Milošević. Balcani: la tragedia di un popolo* (Milošević. Balkán: egy nép tragédiája). Rizzoli, Milano, 2019, 266 o.

Madarász Imre

EGYHÁZTÖRTÉNET

Pásztory Árkád, a „Kegyves atya”

Az ellentmondásos személyek és személyiségek mindig vonzották és vonzzák a róluk szóló történetírás művelőit. Pásztory Árkád (1844–1916) bazilita szerzetessel kapcsolatban is így van ez. A legendás hírű, jótékonykodó és nagy csodatevő hírében álló szerzetespapra a rendszerváltoztatás előtt *dr. Békés Géza*¹ görögkatolikus pap hívta fel a tudományos közvélemény figyelmét. Akkor még csak szamizdat formájában összeállított füzetekben, majd egy írógéppel készített, maga gépelte könyvben adta közre azokat az ismereteket, amikhez hozzájuthatott. Ösztönzést adott neki erre, hogy a nyíregyházi temető Pásztory-kápolnájában nyugvó „Kegyves atyához” az elnyomatás éveiben, évtizedeiben is folyamatosan zarándokoltak a hívek. Évente két alkalommal: a temetése napján, illetve pünkösd hétfőjén (ami egyébként a görögkatolikus egyházban kötelező ünnep), ma is él ez a hagyomány, amikor is gyászliturgiát és halotti megemlékezést végeznek ünnepi beszéddel, sokszor több pap részvételével. A kápolnának mindig van felelőse. Egy család felügyeli, de annak tagjain kívül mindig vannak olyanok is, akik különösen besegítenek az emlékhely gondozásába.

A rendszerváltoztatás után már könnyebben lehetett az atyáról írni, bár ezek inkább csak az őt övező legendák, illetve a neki köszönhető csodás segítségnyilvánítások számbavételét jelentették. De legalább dokumentálva lettek! Aztán igazán tudományos szinten

¹ Dr. Békés Géza Ágoston (1917-2007) görögkatolikus pap. Életről lásd VÉGH-SEŐ TAMÁS (szerk.), *Görögkatolikus papok történeti névtára. 1. kötet: A Hajdúdorogi Egyházmegye és a Miskolci Apostoli Exarchátus 1850 és 1950 között felszentelt papjai*, (Collectanea Athanasiana, V. Varia, vol. 1.), Nyíregyháza 2015, 195.

*Endrédi Csaba*² kezdett Pásztory Árkáddal foglalkozni, aki a „Nehézségek és konfliktusok a Hajdúdorogi Egyházmegye alapításának időszakában” című, 2015-ben (Debrecenben) megvédett doktori értekezésének egy részét neki szentelte.³ Miközben erre készült, több részletet publikált tanulmány formájában az atyáról a *Görögkatolikus Szemle* című folyóiratban.

Mindezek segítségével révén a „kegyes atya” emléke nem veszett ki a köztudatból, annak ellenére sem, hogy a szabadabbá váló politikai és egyházpolitikai légkörben az egyéb szellemi irányzatok hatására egyre csökken a Pásztory-kápolnához évente két alkalommal elzarándokló hívek létszáma.⁴ Pedig korábban nemcsak Nyíregyháza környékéről, hanem főleg Múcsony (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) vidékéről, de az ország egész területéről is nagy létszámban érkeztek az őt tisztelő és emlékét őrző hívő emberek.

Hogy miért volt ellentmondásos személyiség Pásztory Árkád? – Erről a titokról – bár nem teljes egészében, de – némileg fellebbenti fátylat a róla szóló legújabb, román nyelven megjelent könyv,⁵ amit az alábbiakban kívánunk ismertetni. Már a könyv címe is erre utal, amikor úgy mutatja be Pásztory Árkádot, mint a bixádi (Sepsibükszád, ma Románia, Kovászna m.) szerzetesház főnökét és földbirtokost. Azonnal fölvetődhet a kérdés: Hogyan lehet összeegyeztetni egy ember életében azt a kettősséget, hogy miközben szerzetesként

2 Endrédi Csabáról: Bessenyei György Tanárképző Főiskola, (BGYTKF) történelem-népművelés szakos tanár (1987–1991), Bálint György Újságíró Iskola, külpolitikai szakújságíró (1991–1992); Debreceni Egyetem (DE) okleveles történelem szakos bölcész és tanár (2006-2008); Debreceni Egyetem Történelem és Néprajzi Doktori Iskola; Történelem Doktori Program (2011-től).

3 Kiadva: *Endrédi Csaba, Nehézségek és konfliktusok a Hajdúdorogi Egyházmegye alapításának időszakában*, Ed. Globe Edit, Düsseldorf 2017.

4 Örvendetes tény viszont, hogy a 2020-ban kezdődött Covid-19 pandémia nem vetette vissza látványosan az ide érkezők számát.

5 Lásd a róla szóló híradást: Pallai Béla, „Könyvbemutató a partiumi Bujánházán”, a nyíregyházi egyházmegye honlapján – <https://www.nyirgorkat.hu/?q=hir&id=4656> [letöltés: 2021. 04. 28.] –, amit a Magyar Kurír honlapja is átvett: „A csodatevő bazilita szerzetes, Pásztory Árkád életét feldolgozó könyvet mutattak be Bujánházán” – <https://www.magyarurir.hu/kultura/a-csodatevo-bazilita-szerzetes-pasztory-arkad-eletet-feldolgozo-konyvet-mutattak-be-bujanhan> [letöltés: 2021. 04. 28.]

szegénységi fogadalmat tett, hatalmas vagyonnal, birtokokkal rendelkeznek? A megoldást talán csak kevesen ismerik, és ezt ez a könyv sem mondja el teljes egészében, mert kronológiailag nem jut el odáig: teljesen vagyontalanul, teljes szegénységben halt meg Nyíregyházán a „Kegyes atya”. Amiről viszont a könyv egyes dokumentumai is szólnak: soha semmit nem tartott meg magának, mások érdekében munkálkodott. Nos, kicsit előre szaladva az ismertetésben, elmondhatjuk, hogy kevés dokumentum szól erről, inkább vádakot hoznak fel ellene, illetve védekezésre készítetik. Ugyanis a szerző főleg levéltári forrásokra hagyatkozik, kevés publicisztikát használ a művében.

*Ciprian-Emanuel Honca*⁶ Pásztor Árkádról szóló könyve – eredeti címén: *Árkád Pásztor Egumen la Bixad și moșier la Tur* – egy nagyobb, doktori projekthez kapcsolódik, amely a bazilita szerzetes teljes életrajzát kívánja feldolgozni. Első kötetként azokra a dokumentumokra alapozódik (és a kötet alcímeként is tartalmazza, hogy „Dokumentumok”), amelyek 1897. december 11. és 1902. december 10. között keletkeztek. Az utóbbi dátumból látható, hogy van még mire várakozni azoknak, akik a „Kegyes atya” életét teljes egészében meg kívánják ismerni, hiszen ő 1916. február 22-én halt meg a nyíregyházi püspökség épületében.

Mindenesetre imponáló tény, hogy szerzőnk – a tudományos munka igényeinek megfelelni akarva – összesen 226 dokumentumra hagyatkozik munkája során, melyeket teljes terjedelmükben közöl a kötet végén (s valójában a könyv nagyobb részét ez az anyag teszi ki). Ezek túlnyomó része magyar nyelvű, de mintegy harmaduk román, valamint néhány latin és német nyelvű irat is található közöttük. Érdekes, hogy maga a szerző 193 levéltári dokumentumot és 34 sajtócikket említ a bevezetőjében, aminek összege 227, tehát eggyel több a számozottaknál.

Mivel Honca a román külügyminisztériumtól és kulturális minisztériumtól ösztöndíjas kutatási lehetőséget nyert, Rómában, illetve a Vatikánban is gyűjthette az anyagát a könyvhöz (Vatikáni Levéltár,

⁶ A kolozsvári Babes-Bolyai egyetem doktorandusz hallgatója, Szatmárnémetiben a Szatmári Megyei Múzeum kurátora.

Keleti Kongregáció). Részleteiben meg is jelentette az elkészült részeket. Természetesnek vehető azonban, hogy a legtöbb anyagát a hazája jelenlegi területén: Kolozsváron, Szamosújváron, Szatmárnémetiben, Nagykárolyban gyűjtötte. A dokumentumok származási helye azonban ennél sokrétűbb. Ugyanis találhatók közöttük Ungvárról, Máriapócsról, Nyíregyházáról, Budapestről, Esztergomból származó iratok is. S valóban: sokat kutatott és dolgozott a Hajdúdorogi Egyházmegye Levéltárában előbb Nyíregyházán, majd miután átköltöztették, akkor Debrecenben.

Így állt össze a jelenlegi könyv anyaga. Szerzőnk a könyv harmincnégy (számokkal el nem látott fejezetében és alfejezetében) tárja elő az anyagát, amit a dokumentumok közlése követ a bibliográfiával, illetve a könyv használatához nagyon fontos három mutatóval (helységnevek, személynevek, tulajdonnevek). Előbb egy rövid részben igyekszik megválaszolni a saját maga által feltett kérdést, hogy ki volt Pásztor Arkád. Eljut 1916-ig, a „Kegyes atya” haláláig (ami a dokumentumokban még nincs jelen, mert az utolsót 1902-ből közli). Aztán már a teljes kötet címére fókuszál, és úgy ír az atyáról, a házfőnökről és földbirtokosról. Ez az ellentmondás kíséri végig az anyagot. Mert miközben az atya nagy jótevő lett, egyházi és szerzetesi oldalról is támadták, s folyamatosan védekeznie kellett, egészen addig, hogy végül a Szentszék felmentette a szerzetesi fogadalmi alól. S gyakorlatilag a jelenlegi könyv anyaga itt véget is ér. – Éppen ezért kíváncsian lehet várni a folytatást, a további kötetet vagy köteteket.

Aki rendelkezik valami ismerettel Pásztor Arkádról, ennek a könyvnek a segítségével gazdagodhat ismereteiben – akkor is, ha történetesen nem tud románul –, mert a dokumentumok gazdag repertoárja az életének itt tárgyalt szakaszát megfelelőképpen bemutatja. Még akkor is, ha az ellentmondásosság nem lesz végérvényesen feloldva. Talán egy részlet rámutat a lényegre, amely jellemzi a könyvben – és a „Kegyes atya” életének itt tárgyalt részében – megjelenő problematikát. Szabó János szamosújvári görögkatolikus püspök írta Friczák Gyula munkácsi görögkatolikus püspöknek 1899. május 1-jén: „Pásztor Arkád házfőnök egész élete és minden dolgai

titokzatosak és ismeretlenek azok előtt is, akik közvetlenül közelében vannak és vele érintkeznek”. Szabó püspök ezért kérte a püspöktársát, hogy a bazilita rendfőnök által rendeztesse az ügyet, hogy a „szerzetesi fegyelem épségben tartassék” (100–101. o.). Egy biztos: szerzetes atyánkat a hármasság fogadalmának közül kettőnek – vagyis a szegénység és az engedelmesség – a megszegésével vádolták, de a harmadikról, a tisztaság fogadalmának megszegéséről a legkisebb említés sem esik a dokumentumokban. Erkölcsileg tehát tisztán élt, és így válhatott belőle a nép által máig is szeretett és tisztelt „Kegyes atya”.

Ciprian-Emanuel Honca, *Árkád Pásztor: Egumen la Bixad și moșier în Tur (Pásztor Árkád bikszádi házfőnök és túrvékonyi földbirtokos)*, Cluj-Napoca 2020, 394 o. ISBN 9786060202967

Ivancsó István

Magyar vallás, román vér. Egy kisebbség harca nemzeti hovatartozásáért, 1920–1945

Sem a rejtelmesen hangzó cím, sem a még mindig meglehetősen semmitmondó alcím nem árulja el a könyv témáját, de konkrétan még a hátsó borító – a nyugati könyveknél szokásos, a könyv érdemeit kiemelő – egy-két mondatos méltatásai sem utalnak arra, hogy mely kisebbségről is lesz szó a kötetben. Csak ha a hátsó borító bal alsó sarkában található, a címlap képét magyarázó, meglehetősen apró betűs sorokat olvassuk, következtethetünk az addig homályban maradó körülményre, miszerint a címlapon – 1932-ben készült fényképfelvételen – népviseletbe öltözött csángó leányokat láthatunk a Bákó megyei Trunk (Gálbény, Galbani) településről.

Ez persze még nem oldja fel a cím rejtelmes ellentmondásosságát. A csángókban – az évszázadok (talán egész évezred?) óta a Kárpát medencén (és a történeti Magyarország határain) kívül élő népcsoportban – mi magyar rokonainkat látjuk. Bár tudomásul vesszük, hogy a pünkösdi csíksomlyói búcsúra Moldvából, a Csángó vidékről román anyanyelvű katolikus zarándokok is érkeznek, de ez etnikai hovatartozásukról alkotott – tudományos (történeti és nyelvészeti) alapokra helyezett – felfogásunkat nem befolyásolja.

Chris Davis azonban merőben más kiindulópontot talált. Ő a két világháború közötti időszak moldvai csángóiban két etnikum, két nép között őrlődő csoportot lát, amelynek egységét nem a két rivalizáló, őket egyaránt magukénak valló nemzet által különbözőképpen magyarázott eredet, nem a szintén ellentétes történeti

érvek, s nem is a visszaszorulóban lévő magyar nyelv, hanem a római katolikus vallás adja meg. A kérdés nem az, hogy „ki a csángó?” – ahogyan egyik fejezetének címében fogalmaz –, hanem az, hogy „mi a csángó”, mi adja egy felbomlóban lévő közösség egységét. És ahogyan a két háború közötti csángóság esetében sem találta egyértelműen tisztázhatónak a népcsoport ön-identitásának megállapítását, úgy nem kívánt egyértelműen állást foglalni a románok és magyarok közötti vitákban sem. Igyekezett semleges maradni, ami alapjában véve sikerült is neki.

De talán munkájában nem is ez számított a legnehezebb feladatnak. Nehéz helyzetet teremtett számára, hogy az Egyesült Államokban kiadott, angol nyelvű olvasóközönségnek kívánt írni a közép-európai térség egyik olyan etnikai problémájáról, amely teljesen ismeretlennek számít nemcsak az Újvilágban, hanem a nemzetiségi kérdések iránt egyre közömbösebbnek mutakozó Európa nagy részén is. Olyan problémáról, amelynél Európa a XX–XXI. században – a két világháborút lezáró békékben, vagy az Európai Unió létrehozásakor – közismertebb, és nagyságrendileg jelentősebb etnikai alapú problémákat (a határok meghúzásakor, a kisebbségi jogok szabályozásának és garantálásának elmulasztásával akár a békékben, akár az Európai Unióban, újabban Skócia vagy Katalónia önállósulási kísérletei során) sem tudott, és nem is akar megoldani. A csángó kérdés megvilágítása érdekében a szerzőnek – ha röviden is – utalnia kellett a térség legfontosabb XIX–XX. századi történeti eseményeire, mint a két román vajdaság egyesítése 1859-ben, Erdélynek Romániához való csatolása a trianoni békében, átmeneti visszatérése a második világháború alatt stb. Az olvasók tájékoztatását több magyarázó, kiegészítő részlet betoldásával igyekszik megoldani. Még a római számokkal jelölt bevezető részben (*Dramatis Personae* címmel) felsorolja a kötetben később előforduló legfontosabb román és magyar személyeket, politikusokat, egyházi vezetőket, teológusokat, történészeket, etnográfusokat, szépírókat, akiknek néhány életrajzi adatát – főleg pedig a történesekben játszott szerepüket – is közli.

(A románok között 31, a magyarok között 12 – részben erdélyi – név szerepel.) A kötet végén pedig együttesen közel száz lapot szentel a fogalmakat magyarázó függeléknek (*Glossary*, benne olyan alapkifejezések magyarázatával, mint a csángó, székely, földrajzi elnevezések, mint Moldva, Erdély stb.), a szöveghez kapcsolódó alapos jegyzeteknek, a gazdag forrás- és irodalomjegyzéknek, valamint a névmutatónak. Két térképen mutatja be a csángók elhelyezkedését. Az egyik (2. o.) Győrffy István elmúlt századfordulón (1899–1902) készített munkája. Az eredetinel bizonyára kisebb fekete-fehér kép a szokott sávozással-pontozással stb. próbálja meg illusztrálni, hogy egy adott térségben a lakosság hány százaléka tartozott a csángósághoz, a másolat mérete azonban ezt sajnos nehezen követhetővé teszi. Fokozza a nehézséget, hogy magyar feliratai miatt a csak angolul tudók eleve nehezebben tudják áttekinteni. A másik térkép vázlagszerű rajz Románia 1930-as és 1941-es határainak feltüntetésével (5. o.), a csángók által lakott országrész körülhatárolásával, ezúttal angol feliratokkal.

A kötet bevezetője – a térképekkel egybehangzóan – megerősíti, hogy hol él a kétszázezer főre becsült moldvai katolikusok – „akiket csángóként ismernek” – csoportja, akik közül sokan „a magyar és a román nyelv archaikus keverékét beszélik”. A magyarok „elveszett magyaroknak” tartják őket, a románok integritásukat féltik létüktől (3. o.). A kötetből nem hiányozhat a két világháború közötti Románia fontosabb történeti fordulóinak, belpolitikájának ismertetése, a tárgyalt rövid, negyedszázadnyi időszak miatt azonban a fejezetek rendjét nem a kronológia határozza meg, hanem témakörük. Előbb az I. világháborút követő békékben kreált, nemzetiségileg heterogén Nagy Románia belső problémáival ismerkedhetünk meg, majd a vallás és az egyházak szerepével a nemzetiségi politikában. A megnövekedett államnak még nemzeti hagyományai is alig voltak, hiszen a két vajdaság egyesítéséig lakosságukra közös elnevezést sem használtak. Kultúrája görög, társadalmi elitje is ezt majmolta, hadseregének tiszt-

jei főleg oroszokból, kereskedői örményekből, a bojárok testőrsége muzulmán albánokból állt. (A cirill írással is csak az egyesítés után, 1860-ban szakítottak.) Ebből a konglomerátumból kellett szellemileg, identitásában egységes népet kialakítani, aminek megvalósítására a román politika az egyesítéstől kezdve minden erejével törekedett. És ez folytatódott az I. világháború után is. A szerző munkájából kiderül, hogy a két háború közötti Románia „nemzetiségi” politikája nemcsak a magyarokat sújtotta, hanem minden nemzetiségét, zsidókat, németeket, szerbeket, cigányokat, gagauzokat. Nemcsak a mi numerus clausunkhoz hasonló szabályozások születtek, hanem erőszakos csoportosulások jöttek létre, mint a Mihály Arkangyal Légión (és paramilitáris szervezete a Vasgárda). Lökést adott az erőszaknak, amikor II. Károly király 1938-ban felmondta az 1923-i évi alkotmány érvényességét, és így a nem románok jogfosztott állapotba kerültek. Jászvásár (Iași), az egykori Moldva történelmi székvárosa az 1920-as évek közepétől az antiszemitizmus melegágya lett. 1940 és 1941 tavaszán a moldvai Dorohoiban és Jászvásárban két súlyos zsidó ellenes pogromra is sor került, utóbbinak 13 ezer áldozata volt (25. és 94. o.). De a katonaság másutt is lőtt a zsidókra, bántalmazta őket az utcákon, vonatokon. A zsidókat és cigányokat internálták, gettókba és transnistriai koncentrációs táborokba kényszerítették. Összesen nagyjából kétszázezer zsidót és cigányt küldtek halálba, ami a romániai zsidóság szinte teljes felszámolását eredményezte. A románosítás az állami politika alapelve lett. (Davis ennek párhuzamát a nácik által meghódított Lengyelország egyes – német eredetűnek vélt – kisebbségeinek „germanizálásában” véli megtalálni.)

Az elrománosítás egyik fő eszköze és képviselője a görög-keleti (ortodox) egyház lett. Elméleti elsőbbségét (domináns egyházként) már az 1923-i alkotmány is kimondta. A gyakorlat azonban minden más vallás jogainak korlátozását hozta, ami ellen többek között a romániai katolikusok is tiltakoztak, élükön a német származású Raymund Netzhammer bukaresti érsekkel – a szintén

német származású korábbi román király, I. Károly (1881–1914) bizalmasával. Amikor a román állam 1926-ban konkordátumot kötött a Vatikánnal, ez sokkal inkább a külföldi ellenvélemények elhallgattatására szolgált, mint a helyzet javítására. A területi expanzió indoklását szolgálta a tudomány is. Újra kellett írni a történelmet, a nép története értelmében, ami a német Volksgeschichte eszközeit vette igénybe, még olyan fokon is, hogy kétségbe vonta nemcsak a csángók, hanem a székelyek magyarságát is, mindkét csoportot elmagyarosított románoknak tartva. A történetírásban az őslakos románokra törő barbár magyarok hódításának hangoztatása került előtérbe, a román érveket szolgálták az antropológiai kutatások is. A lakosság meggyőzéséhez olyan egyedi példák tartoztak, amelyekben székelyföldi románok bizonygatták, hogy hány honfitársukat veszítették el a magyarosítás során csak a legutóbbi néhány generációban (73. o.).

A román politika hatékony eszköze volt, hogy lakosainak ahhoz, hogy állampolgári jogokhoz jussanak, románságukat kellett hivatalosan igazolni. Ennek egyik feltételül szabták az ortodox valláshoz való tartozást. A helyi hatóságok önkényes névsorokat állítottak össze, amelyekben az „igazolott románokat” sorolták fel. Akik ezekből kimaradtak – a nemzetiségiek közül mindenki –, nem élhettek állampolgári jogaikkal, nem vállalhattak állami hivatalt, nem helyezkedhettek el állami vállalatoknál, például a vasútnál, nem vállalkozhattak, nem rendelkezhetek szabadon tulajdonukkal. A kimaradók kérhették „igazolásukat”, de mivel az eljárás költséges volt, nem beszélve a hatóságok packázásáról, a kérvények oda-vissza tologatásáról, sok ténylegesen román nemzetiségű lakos sem tudta ezt az igazolást megszerezni. A szerző – levéltári források alapján – erre is hoz egyedi példákat. Persze ellenkező előjelű esetek is előfordultak. Amikor 1940–42-ben rövid időre a világhírű román író, Eugen Ionesco hazatért, neki is kellett ilyen igazolásért folyamodnia. Ő ezt természetesen megkapta, annak ellenére, hogy anyai ágon zsidó ősei voltak (95., 201. o.). A kötet több igazoló dokumentum fényképét is közli, egyikük,

amelyet 1944. január 5-én Nagyszebenben Dragan Ovidiu úr részére állítottak ki, még nevezett árja eredetét is igazolta (98. o.). A csángókat, mint földműveseket, az igazolások hiánya különösen azzal sújtotta, hogy nem rendelkezettek földjükről, nem adhatták el sajátjukat vagy nem vehettek mástól. Katolikusként ezen túl is sokszor kellett a helyi hatóságok önkényeskedéseit elszenvedniük: templomukban tilthatták a harangozást, katolikusnak bélyegzett keresztneveket (Terézia, Lucia) nem anyakönyveztek.

A háború alatt, amikor Románia és Magyarország egyaránt a tengelyhatalmakhoz csatlakozott, majd Magyarország visszakapta Erdély egy részét, a két országban felmerült a lakosságcsere vagy az áttelepítés gondolata, ami magyar oldalon elsősorban a bukovinai székelyek és a moldvai csángók hazajuttatásával járt volna. A Balkánon ez a megoldás nem volt ismeretlen, hiszen az I. világháború idején már sor került bolgár-török és görög-török lakosságcserére. Románia pedig a XIX. század vége óta támogatta a balkáni (főleg macedóniai) aromán (vlach) népcsoportok Romániába telepítését. Az országban a nem románoktól való szabadulás szándéka egyre erősebb lett, azt az elvet hangoztatták, hogy mindenki menjen anyaországába, az ilyennel nem rendelkező zsidók pedig minél távolabbra, ha kell Madagaszkárra (120. o.). Ezúttal azonban a két érintett ország érdekei több téren is különböztek. A lakosságcsere egyik szorgalmazója a csángók legodaadóbb magyar kutatója, a bukaresti magyar követségen dolgozó Domokos Pál Péter volt. Elképzelése szerint az áttelepítetteket a Bihar hegység vidékének románsága helyére kellett volna költöztetni. Ez azonban a románokban aggodalmat váltott ki azért, hogy a telepítés megváltoztathatja a térség nemzetiségi arányait, ami a háború utáni újraosztozást (Észak Erdély visszaszerzését) nehezítheti. Végül ténylegesen alig néhány tucat bukovinai székely (a 134. o. szerint 40 család, 160 fő) áttelepítésére került sor, akik a Jugoszláviától visszatért Vajdaságba kerültek, hogy a háború után majd Tolna megyében jussanak lakóhelyhez az onnan kitelepített németek helyén. A moldvai csángók áttelepítésének ötlete elenyé-

szett, szorgalmazója Domokos Pál Péter pedig elkerült a bukaresti magyar követségről.

A katolikus csángók jogfosztása a katolikus egyház egyébként román nemzetiségű helyi vezetőit is zavarta. Jászvásár római katolikus püspökétől, Mihai Robutól támogatva, Josif Petru Pal ferences szerzetes, egyébként a rend moldvai vezetője, azon az úton próbálta jogaikat visszaszerezni, hogy – tudományos munkáiban – románságuk mellett érvelt. Természettudósok, orvosok követék, akik az antropológia, az eugenika (fajvizsgálat), a szerológia (vércsoportok vizsgálata) eszközeivel bizonygatták a csángók románságát, ami végül a hatóságokat is meggyőzte. Egyesek nem elégedtek meg a csángóság román voltának bizonygatásával, hanem őket egyenesen dák leszármazottaknak tartották. Persze a hatóságok színeváltozásában más érvek is közrejátszottak. 1943 tavaszától egyre nyilvánvalóbbá vált a németek veresége a világháborúban, s Bukarestben arra is gondoltak, hogy a békekötés előkészítésénél nem lenne szerencsés, ha a szövetségesek előtt Moldvában tekintélyes számú nemzetiségi (sőt magyar) lakosságról kellene számot adniuk. A front közeledése általában megváltoztatta a nemzetiségi politikát, a transznisztriai koncentrációs táborokból a túlélő zsidókat igyekeztek eredeti lakóhelyükre költöztetni. Pal atyának és a katolikus egyháznak azonban új veszedelemmel kellett szembenéznie. Félő volt, hogy a korábbi román politikai propaganda hatására a csángókat, mint magyarokat a szovjetek német kollaboránsnak tekintik és deportálják. (Romániából 75–80 ezer németet hurcoltak el kényszermunkára, valójában hadifogságba, 161. o.) A csángók azonban végül – bár megfogyva – maradhattak lakóhelyükön.

Chris Davis munkájában következetesen került az állásfoglalást a román és magyar vélemények között, még a tudományosnak tekintett érvek esetében is. A recenzens szerint tárgyilagosságát, a téma által megkövetelt semlegességét sikerült is megőriznie. Az általa bemutatott tények mégis a két ország politikájának különbségéről tanúskodnak. Bár egyenlő mércével igyekszik mér-

ni, előadásából az mindenképpen kiderül, hogy a két világháború közötti román és magyar politikát aligha lehet azonos szintűnek ítélni. A román nemzetállam megteremtésére tett erőfeszítések érdekében a nemzetiségekkel szemben elkövetett jogtalanságok, az alkotmány felfüggesztése, az Antonescu diktatúra kegyetlenségei messze meghaladják azokat a negatívumokat, amelyek hazánk párhuzamos időszakát jellemezték. A vezető román politikusok, egyháziak vagy tudósok bemutatásában szinte kikerülhetetlen antiszemitizmusuk, a tudósoknál a felületesség, a következetlenség megjelenése is. (Nicolae Jorga például eredetileg elfogadta a csángók magyar eredetét, de az 1930-as évektől szakított ezzel, hogy román eredetüket vallja.) Ez persze nem jelenti, hogy a magyar politika és tudomány megússza bíráló nélkül. A magyar politikusok közül Bárdossy a Jugoszlávia elleni agresszió miatt, Teleki Pál a csángók Magyarországra telepítésének terve miatt kap kritikát, igaz, utóbbi támogatása miatt Domonkos Pál Péter sem mentesül a bíráló alól. A tudósok közül Szekfű Gyulát és Mályusz Elemért a két háború közötti náci népiségkutatás követe-se miatt, íróink népi vonalát vélt nacionalizmusa miatt kritizálja. (A recenzens számára fájó, hogy a népi jelzőre itt nem talált más szót, mint a manapság lejáratódott populista kifejezést, 78. o.)

A tárgyilagosságra való törekvés ellenére a kötet sok részletéből az derül ki, hogy Davis jobban ismeri a román történelmet és történetírást, mint a magyart. Míg a csángók román eredetét állító román szakmunkákat alaposan részletezi, a magyar tudomány álláspontjáról sokszor csak a politikai nézetek függvényében ejt szót. Nem híve a nyelvészeti vagy számbeli érveléseknek, azok a történeti vagy nyelvi érvek, amelyekkel a magyar tudósok a csángók eredeti magyarságát igazolják, nem kerülnek ismertetésre. A kötet időbeli szűkösége (1920–1945) miatt persze nem feltétlenül várhatjuk el, hogy a csángók századokkal korábbi letelepülésének körülményeivel részletesebben foglalkozzon, de az erre történő gyér utalások is általában a román történetírás szemszögéből kerülnek a kötetbe. Találunk egy rövidke célzást a térségnek

a tatárjárás utáni újratelepüléséről, ami nemcsak a magyarokra, hanem számos közelben lakó népre gyakorolt vonzó hatást (28. o.), később pedig utalást arra, hogy a csángókat a magyar állam az évszázadok során expanziós céllal, hatalmának kiterjesztése végett telepítette a Kárpátokon kívülre. Még olyan román álláspontot is ismertet, amely szerint a Csángóföld magyarokkal való betelepítésére csak 1741–1824 között került sor, román eredetű, de Erdélyben elmagyarosított székelyekkel (151. o.). A munka így ebből a szempontból közelebb áll a tudománytörténet (historiográfia) területéhez, mint a tényleges történeleméhez.

Nem egyenértékű Románia és Magyarország két háború közötti helyzetének bemutatása sem. A román viszonyok ismertetéséből teljesen kimaradnak a társadalmi szempontok, a lakosság megélhetésére utaló észrevételek. Ezek után meglepő, hogy amikor a szerző Magyarország felé fordul, jellemzésül – Oláh György 1929-ben megjelent könyvének címe alapján –, hirtelen „a hárommillió koldus országa” megbélyegzést kapjuk (122. o.). A magyarázat: Magyarország 8,5 milliós lakosságának fele mezőgazdasági foglalkozású volt, akik közül hárommillió földtelen vagy törpebirtokos volt. A lakosság többségének szegénységét aligha tudnánk tagadni, Chris Davis beállítása azonban azt sugallja, mintha hazánknek egy jóléti Románia mellett kellene szégyenkeznie.

A szerző ezen túl mintha haragban állna a számokkal is, amelyekkel a magyar történetírás és a politika érvelt a két háború között. Bár megtudjuk, hogy földrajzilag milyen területekkel gyarapodott az I. világháború után Románia (és vált az Ókirályságból Nagy Romániává), a bővülés területi nagyságáról, lakosságszámáról, és ami még fontosabb lenne, nemzetiségi összetételéről nem találunk adatokat. Hasonlóképpen az oda-visszacsatolt Észak-Erdély esetében sem. Méltányolnunk kell, hogy a trianoni békében Romániához került területet nem tartja csupán Erdélynek, hiszen annál lényegesen többről volt szó, hanem megnevezi a Bánságot, a Körös-vidéket és Máramarost is (az ezek nagy részét magába

foglaló Partium kifejezés olvasói előtt hosszabb magyarázatot igényelt volna), de lakosságának összetételére, a határmenti területek összefüggő magyarságára nem utal. Néhány – főleg az idézett szerzőktől származó – utaláson kívül a csángók lélekszámára sem találunk biztosabb adatot, akiknek a 3. lapon megjelölt száma később 120 ezerre (11. o.), majd – ezúttal magyar szakmunkák alapján – 60–100 ezerre csökken (12. o.).

Kritikai észrevételeim ellenére Davis könyve mindenképpen rendkívül hasznos ismereteket sugall, és a magyar olvasó számára mindenképpen szimpatikus olvasmány. Könyve elején a szerző számos segítőjének mond segítséget. A főleg románok és amerikaiak mellett több erdélyi magyar kutató neve (Pozsony Ferenc, Tánzos Vilmos, Peti Lehel) is feltűnik közöttük. Köszönet járt a Széchényi Könyvtár, az Országos Levéltár és a kutatás idején még budapesti Közép-Európai Egyetem (CEU) munkatársainak, név szerint azonban egyetlen egy magyarországi szerepel, Gebauer Hanga, a Néprajzi Múzeum fényképtárának munkatársa. A szerző erdélyi magyar kapcsolatait erősíthette, hogy romániai tartózkodása idején Béke Hadtest (*Peace Corps*) önkéntesként angol nyelvet tanított a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégiumban.

Chris Davis könyve külsejében tetszetős, tartalmában – és nemcsak a segédletek miatt – jól kezelhető. A két térkép mellett tíz fényképet is tartalmaz, főleg csoportképeket az 1930-as évekből, vagy dokumentumok képeit. A kötet egyetlen táblázata ugyancsak fénykép-másolat a moldvai csángók vércsoportjainak gyakoriságáról a román antropológus, Petru Râmneanțu munkájából (150. o.). Az egyik csoportkép alapján pedig arra is tudunk következtetni, amit sem a címlap képe, sem magyarázata a hátsó borítón, nem árul el, azaz, hogy a címlapon látható, közel száz évvel ezelőtti, népviseletbe öltözött csángó leányok vajon milyen anyanyelvűek voltak. Amiről Davis csángó-felfogása, amelyben a nyelv háttérbe szorul, még homályban hagy bennünket. Akad egy fénykép (86. o.), amely Domokos Pál Pétert 1932-i csángóföldi

gyűjtésén fonográf előtt, népviseletbe öltözött leányok körében ábrázolja. Azok a leányok ugyanis akkor és ott a néprajztudósnak aligha énekeltek vagy meséltek románul.

R. Chris Davis: *Hungarian Religion, Romanian Blood. A Minority's Struggle for National Belonging, 1920–1945.* (Magyar vallás, román vér. Egy kisebbség harca nemzeti hovatartozásáért, 1920–1945) The University of Wisconsin Press, 2018. xxv + 249 o.

Ifj. Barta János